

Το ερώτημα του χαρακτήρα της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας: Μια διερεύνηση

Από μια «κλασική» μαρξιστική οπτική, η παρούσα κρίση της ελληνικής οικονομίας ερμηνεύεται στη βάση του μαρξικού «νόμου» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους.

Σύμφωνα με την ερμηνευτική αυτή κατεύθυνση, η ελλιπής –λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου– κερδοφορία παραμένει η θεμελιώδης αιτία της κρίσης γενικά και της ελληνικής οικονομικής κρίσης ειδικά. Σε μια εντελώς διαφορετική ερμηνευτική κατεύθυνση, από μεγάλο μέρος της ελληνικής μαρξιστικής Αριστεράς αρχικά θεωρήθηκε η ελληνική οικονομική κρίση –και χρεοκοπία– ως μια «κρίση δημόσιου χρέους». Η θέση που υποστηρίζουμε στο παρόν άρθρο διαφοροποιείται και από τις δύο αυτές κατευθύνσεις ερμηνείας της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας οι οποίες από κοινού αγνοούν την υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

γράφουν ο ΓΙΩΡΓΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ* και η ΜΑΝΙΑ ΜΑΡΚΑΚΗ**

1. Εισαγωγή

Ο χαρακτήρας, ήτοι τα δομικά αίτια, της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής

κρίσης αλλά και της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας αποτελεί αντικείμενο σημαντικών θεωρητικών διαφωνιών (βλ. σχετικά Μαυρουδέας, 2014, 2015).

Στο παρόν άρθρο θα περιοριστούμε στην εξέταση δύο κυρίως ερωτημάτων αναφορικά με την κρίση της ελληνικής οικονομίας στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης:

i * *Αναπληρωτής Καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας, Πανεπιστήμιο Πατρών*
** *Διδάκτωρ Οικονομικής Ανάλυσης, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο*

- ▶ Ανάγεται η ελληνική οικονομική κρίση στον μαρξικό «νόμο» της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου;
- ▶ Είναι, κατά βάση, η ελληνική οικονομική κρίση μια «κρίση δημόσιου χρέους»;

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής:

Στην Ενότητα 2, αφού πρώτα παραθέσουμε συνοπτικά τα κύρια σημεία της θεωρίας του Μαρξ για τις οικονομικές κρίσεις, θα εξετάσουμε εμπειρικά την εξέλιξη της κερδοφορίας της ελληνικής οικονομίας χρησιμοποιώντας το δείκτη καθαρό απόθεμα κεφαλαίου. Η ποσοτική διερεύνηση περιλαμβάνει την περίοδο 1960-2015, εντούτοις θα εστιάσουμε αποκλειστικά στην παρούσα κρίση. Τα ευρήματα υποδεικνύουν ότι μια κατεύθυνση ερμηνείας της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας στη βάση του μαρξικού «νόμου» δεν επιβεβαιώνεται εμπειρικά.

Στην Ενότητα 3 θα υποστηρίξουμε ότι η αναγωγή της υπερχρέωσης –και τελικώς της χρεοκοπίας– της ελληνικής οικονομίας στο δημόσιο χρέος αποτελεί μια παραπλανητική απλούστευση, κυρίως διότι αγνοείται το πρόβλημα της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Στην Ενότητα 4 θα επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε την πορεία της ελληνικής οικονομίας προς την παρούσα κρίση και να ανιχνεύσουμε κρίσιμους κόμβους της.

Τέλος, στον Επίλογο θα συνδέσουμε την προηγηθείσα ανάλυση με μια κατεύθυνση ερμηνείας, σύμφωνα με την οποία η βαθύτερη αιτία της ελληνικής οικονομικής κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 2000 θα πρέπει να αναζητηθεί στο «εξωστρεφές» μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού, που αποτελεί έκφραση της «ανισομετρίας» της ανάπτυξης (Λένιν, 1980: 94) στο πλαίσιο της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ).

2. Ο μαρξικός «νόμος» και η τρέχουσα κρίση της ελληνικής οικονομίας

Σύμφωνα με ό,τι ονομάζουμε «κλασική» μαρξιστική ερμηνεία της ελληνικής οικονομικής κρίσης: «Η ελλειψής κερδοφορία παραμένει η θεμελιώδης αιτία της κρίσης [...] κι αυτό ισχύει και για την ελληνική οικονομία επίσης». Έτσι, η κρίση της ελληνικής οικονομίας θα πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα του «μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» (Maniatis & Passas, 2015: 107). Σε μια διαφοροποιημένη οπτική υποστηρίζεται ότι η ελληνική οικονομική κρίση έχει δύο δομικές διαστάσεις, μια «εσωτερική διάσταση» που επίσης ανάγεται στον μαρξικό «νόμο» και μια «εξωτερική διάσταση»¹ που αφορά στην «υποδεέστερη θέση» του ελληνικού καπιταλισμού «στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση» (βλ. Μαουρουδέας, 2015).

Θα εξετάσουμε τη βασιμότητα της ερμηνείας της κρίσης της ελληνικής οικονομίας με βάση τον μαρξικό «νόμο» στη συνέχεια της ανάλυσής μας. Πιο πριν ας δούμε συνοπτικά όψεις της μαρξικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων.

2.1 Πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους και υποκατανάλωση στη μαρξική ανάλυση

Θα περιοριστούμε εδώ στην καταγραφή βασικών σημείων της μαρξικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων² με βάση

1. Συμφωνούμε με τον Μαουρουδέα στη δεύτερη διάσταση της ελληνικής οικονομικής κρίσης. Καίτοι η διάσταση αυτή είναι ιστορική και άρα «εξωτερική» ως προς το μαρξικό «νόμο», είναι «εσωτερική» ως προς τον ελληνικό καπιταλισμό, καθόσον η «υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού» στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» της ΕΕ-ΟΝΕ αναφέρεται στο («εξωστρεφές») μοντέλο ανάπτυξής του (βλ. Οικονομικής κ.ά., 2014· βλ. σχετικά και στη συνέχεια της ανάλυσης).

2. Εντός της μαρξιστικής προβληματικής εμφανίζονται διακριτά ρεύματα, με αντιστοιχίσεις στο έργο του Μαρξ, από το οποίο δεν λείπουν οι αντιφάσεις, αναφορικά με τον κύριο αιτιώδη παράγοντα των

τα οποία και θα προχωρήσουμε στην εμπειρική διερεύνηση επί της βασιμότητας αναγωγής της παρούσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας στον μαρξικό «νόμο» της πώσης του ποσοστού του κέρδους λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

2.1.1 Η πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους

Η λειτουργία του κεφαλαίου προϋποθέτει την εξασφάλιση ενός ποσοστού κέρδους το οποίο ανταποκρίνεται σε ό,τι «απαιτεί η “υγιής”, “ομαλή” ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής» (Μαρξ, 1978: 323). Αυτό το ποσοστό κέρδους είναι «το συνηθισμένο ποσοστό κέρδους» (Μαρξ, 1982: 575). «Το συνηθισμένο ποσοστό του κέρδους δεν πρέπει να θεωρούμε σαν ένα νούμερο συγκεκριμένο, ούτε μεγαλύτερο ούτε μικρότερο. [...] Από τη στιγμή που το ποσοστό του κέρδους πέφτει κάτω από το συνηθισμένο του επίπεδο, αρχίζει από την πλευρά των κεφαλαιοκρατών ο περιορισμός των επιχειρήσεων» (Σουήζου, 2004: 165).

Ο «νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους» και η θεωρία της «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου», εντάσσονται στη μαρξική θεωρία της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους που παρουσιάζεται στο Τμήμα III του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* («Ο νόμος της Τάσης του Ποσοστού του Κέρδους να Πέφτει») (Μαρξ, 1978).

Μπορούμε να αντιληφθούμε τη μαρξική ανάλυση για την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους με βάση την ακόλουθη σχέση:

$$p = \frac{s}{C+v} = \frac{s/v}{C/v+1} \quad (1)$$

Το ποσοστό του κέρδους είναι η εξαρτημένη μεταβλητή (p), η οποία και είναι συνάρτηση των s : υπεραξία, C : σταθερό κεφάλαιο, v : μεταβλητό κεφάλαιο, s/v : βαθμός εκμετάλλευσης (ποσοστό υπε-

ραξίας) και C/v : αξιακή (οργανική) σύνθεση του κεφαλαίου.

Αναπτύσσοντας τη θεωρία του για το «Νόμο της Τάσης του Ποσοστού του Κέρδους να Πέφτει» στο 13ο Κεφάλαιο του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* («Ο νόμος σαν τέτοιος») (Μαρξ, 1978), ο Μαρξ επιχείρησε να δείξει ότι η τεχνολογική καινοτομία –που εισάγεται στην παραγωγή από τον ατομικό καπιταλιστή στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού, με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, και έτσι του ποσοστού της υπεραξίας– μπορούσε να αποτελέσει την αιτία μιας πτωτικής τάσης στο ποσοστό του κέρδους για την καπιταλιστική τάξη ως όλο.

Η μαρξική ανάλυση βασίζεται στις έννοιες της τεχνικής σύνθεσης του κεφαλαίου (η ποσότητα των μέσων παραγωγής σε υλικούς όρους ανά μονάδα ζωντανής εργασίας) και αξιακής (ή οργανικής) σύνθεσης του κεφαλαίου (ο λόγος του σταθερού προς το μεταβλητό κεφάλαιο, σε αξιακούς όρους) (Μαρξ, 1978). Ο Μαρξ ξεκινά την ανάλυσή του για την πτωτική τάση του ποσοστού του κέρδους υποστηρίζοντας: «νόμος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι ότι με την ανάπτυξή του συντελείται μια σχετική μείωση του μεταβλητού κεφαλαίου σε σχέση με το σταθερό κεφάλαιο, επομένως και σε σχέση με το συνολικό κεφάλαιο που τίθεται σε κίνηση». Δεδομένου ότι η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται με τη συσσώρευση και την τεχνολογική καινοτομία, ο Μαρξ υποστήριξε ότι, αν όλοι οι άλλοι παράγοντες παραμείνουν σταθεροί, μια πτώση του ποσοστού του κέρδους μπορεί να προκύψει εάν η αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται, λόγω μιας ταχύτερης αύξησης στην τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου σε σχέση με την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας την οποία προκαλεί η αύξηση στην τεχνική σύνθεση (Μαρξ, 1978: 267 κ.ε.).

Όταν η τεχνική σύνθεση του κεφαλαίου αυξάνεται πιο γρήγορα από την παραγωγικότητα της εργασίας το C/v αυξάνεται (βλ. και Σταμάτης, 1997). Σε όλες

κρίσεων. Αναλυτικότερα για τη μαρξική θεωρία των κρίσεων και τη μαρξιστική συζήτηση βλ. Μηλιός κ.ά. (2005).

τις περιπτώσεις που αυτή η αύξηση είναι μεγαλύτερη από την αύξηση του s/v (μια αύξηση που ακολουθεί την τεχνολογική πρόοδο, καθώς η τελευταία αυξάνοντας την παραγωγικότητα της εργασίας μειώνει την αξία του v)³ ο παρονομαστής του κλάσματος της σχέσης (1) αυξάνεται και το ποσοστό του κέρδους (p) πέφτει (βλ. και Μπλιός κ.ά., 2005).

Εκτός από την ανάλυση των επιπτώσεων της μεταβολής (αύξησης) του παρονομαστή του κλάσματος της σχέσης (1) επί του ποσοστού κέρδους, στην 3^η ενότητα («Πλεονάσμα κεφαλαίου σε συνθήκες πλεονάσματος πληθυσμού») του 15ου Κεφαλαίου («Ανάπτυξη των εσωτερικών αντιφάσεων του νόμου») του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ χρησιμοποιώντας τη μέθοδο «*ceteris paribus*» μελέτησε την επίδραση της μεταβολής (μείωσης) του αριθμητή του κλάσματος της σχέσης (1), ήτοι του ποσοστού υπεραξίας (s/v), επί του ποσοστού κέρδους (p), θεωρώντας την αξιακή (οργανική) σύνθεση κεφαλαίου (C/v) ως σταθερή. Εδώ βρίσκουμε τη μαρξική θεωρητική έννοια της «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου».

«Υπερπαραγωγή κεφαλαίου [...] δεν σημαίνει... τίποτα άλλο από υπερσυσσώρευση κεφαλαίου. Για να κατανοήσει κανείς τι είναι αυτή η υπερσυσσώρευση [...] αρκεί να την φανταστεί απόλυτη. [...] Θα υπήρχε απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου, από τη στιγμή που το πρόσθετο κεφάλαιο για την αύξηση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα ήταν = 0. Ο σκοπός όμως της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής είναι η αξιοποίηση του κεφαλαίου, δηλαδή,

ιδιοποίηση υπερεργασίας, παραγωγή υπεραξίας, παραγωγή κέρδους. Από τη στιγμή λοιπόν που το κεφάλαιο θα είχε αυξηθεί σε σχέση με τον εργατικό πληθυσμό, τόσο που να μη μπορεί ούτε να παραταθεί ο απόλυτος εργάσιμος χρόνος, που προσφέρει ο πληθυσμός αυτός, ούτε να διευρυνθεί ο σχετικός χρόνος υπερεργασίας (αυτό το δεύτερο θα ήταν έτσι ή αλλιώς αδύνατο να γίνει στην περίπτωση τόσο μεγάλης ζήτησης εργασίας, δηλαδή στην περίπτωση που επικρατεί τάση αύξησης των μισθών) – από τη στιγμή λοιπόν που το αυξημένο κεφάλαιο θα παρήγαγε μόνο τόσο μάζα υπεραξίας, όση παρήγαγε πριν από την αύξησή του ή ακόμα και λιγότερη, από τη στιγμή αυτή θα σημειωνόταν απόλυτη υπερπαραγωγή κεφαλαίου. Δηλαδή το αυξημένο κεφάλαιο, το $K + \Delta K$, δεν θα παρήγαγε περισσότερο κέρδος, ή θα παρήγαγε ακόμα και λιγότερο κέρδος, από ό,τι παρήγαγε το κεφάλαιο K πριν από την αύξησή του με το ΔK . Και στις δυο περιπτώσεις θα συντελούνταν επίσης μια γερή και απότομη πτώση του γενικού ποσοστού του κέρδους, τη φορά αυτή όμως εξαιτίας μιας αλλαγής στη σύνθεση του κεφαλαίου που δεν θα οφειλόταν στην ανάπτυξη της παραγωγικής δύναμης, αλλά σε μια αύξηση της χρηματικής αξίας του μεταβλητού κεφαλαίου (εξαιτίας των αυξημένων μισθών) και στην αντίστοιχη μ' αυτήν μείωση της σχέσης της υπερεργασίας προς την αναγκαία εργασία».

(Μαρξ, 1978: 317-18)

Η επιχειρηματολογία λοιπόν του Μαρξ στη θεωρία του για την «υπερσυσσώρευση κεφαλαίου» είναι ότι οι αλλαγές στο ποσοστό της υπεραξίας οφείλονται στην έλλειψη επιπρόσθετων εργατών (πολύ χαμηλό ποσοστό ανεργίας) και στην επακόλουθη αύξηση των μισθών. Η πτώση του ποσοστού υπεραξίας, λόγω αύξησης των μισθών, οδηγεί στην πτώση του ποσοστού του κέρδους. Εντούτοις, το ποσοστό υπεραξίας εξαρτάται επίσης από άλλους παράγοντες. «Ο μεν απόλυτος εργάσιμος χρόνος δεν

3. Καθώς μειώνεται σχετικά η ζωντανή εργασία ως προς το σταθερό, επομένως και το συνολικό, κεφάλαιο, «η ισοστάθμιση του μειωμένου αριθμού των εργατών με την αύξηση του βαθμού εκμετάλλευσης της εργασίας έχει ορισμένα αζεπέραστα όρια. Γι' αυτό μπορεί βέβαια να επιβραδύνει την πτώση του ποσοστού του κέρδους, όχι όμως και να την εξάλειψει» (Μαρξ, 1978: 313). Μόνο οι οικονομικές κρίσεις «αποκαθιστούν [...] τη διαταραγμένη ισορροπία» (Μαρξ, 1978: 315).

εξαρτάται αποκλειστικά από τον αριθμό των εργατών, αλλά και από τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας, ο δε σχετικός χρόνος εργασίας, δηλαδή ο βαθμός εκμετάλλευσης, δεν εξαρτάται μόνο από το ύψος του μισθού αλλά και από τις αυξήσεις της παραγωγικότητας». Ο Μαρξ εφαρμόζοντας την «επιστημονική του μέθοδο αφαίρεσης» θεωρεί την παραγωγικότητα της εργασίας ως σταθερή (όπως και την αξιακή σύνθεση του κεφαλαίου) και τη διάρκεια της εργάσιμης μέρας ως «μια σχέση καθαρά εξωτερική ως προς τους εξεταζόμενους εσωτερικούς καθορισμούς» (Μηλιός κ.ά., 2005: 292).⁴

2.1.2 Η υποκαταναλωτική οπτική στον Μαρξ

Θεωρώντας ότι η κύρια αιτία των οικονομικών κρίσεων στον καπιταλισμό εντοπίζεται στη σφαίρα της παραγωγής (πρωτική τάση του ποσοστού του κέρδους), το πρόβλημα της «πραγματοποίησης» της υπεραξίας (υποκατανάλωση) εμφανίζεται ως μια άμεση παρενέργεια (επακόλουθο) της πώσης του ποσοστού του κέρδους. Ο περιορισμός των επιχειρήσεων από την πλευρά της καπιταλιστικής τάξης, όταν το ποσοστό του κέρδους πέσει κάτω από το συνηθισμένο του επίπεδο, εμφανίζεται με τη μορφή των απούλητων (καταναλωτικών και επενδυτικών) εμπορευμάτων, δηλαδή ως μείωση της καταναλωτικής ικανότητας (βλ. Μηλιός κ.ά., 2005).

Υπάρχουν, εντούτοις, αναπτύξεις στο μαρξικό έργο όπου διαφαίνεται το πρόβλημα της «πραγματοποίησης» της υπεραξίας να αποτελεί έναν αυτοτελή, ή και αποκλειστικό αιτιώδη παράγοντα των καπιταλιστικών κρίσεων.⁵

4. Ο Μαρξ, πάντως, δεν φαίνεται να θεωρούσε ως κύρια εξήγηση της πώσης του ποσοστού του κέρδους την άνοδο των μισθών, παρά μόνο «σαν εξαίρεση» (Μαρξ, 1978: 303).

5. Θεωρούμε τις θέσεις αυτές δευτερεύουσες και μάλλον αντιφατικές ως προς τη βασική κατεύθυνση ανάλυσης των οικονομικών κρίσεων στο έργο του Μαρξ, που είναι η σφαίρα της παραγωγής και όχι η διανομή. Έτσι, για παράδειγμα, γράφει σχετικά ο

Σε ένα από τα γνωστότερα υποκαταναλωτικά αποσπάσματα του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* (στο Τμήμα III, Κεφάλαιο 15), ο Μαρξ καταλήγει:

«Όσο περισσότερο [...] αναπτύσσεται η παραγωγική δύναμη, τόσο περισσότερο έρχεται σε σύγκρουση με τη στενή βάση, πάνω στην οποία στηρίζονται οι σχέσεις κατανάλωσης».

(Μαρξ, 1978: 310)

Σε μια άλλη επίσης καθαρώς υποκαταναλωτική θέση στο Τμήμα V του 3ου τόμου του *Κεφαλαίου* (Κεφάλαιο 30), δηλαδή έξω από τον κύριο κορμό πραγμάτευσης των οικονομικών κρίσεων, ο Μαρξ εντοπίζει την αιτία της υποκατανάλωσης και επομένως το βαθύτερο αίτιο των οικονομικών κρίσεων στη «φτώχεια των μαζών»:

Η τελική αιτία όλων των πραγματικών κρίσεων παραμένει πάντα η φτώχεια και ο περιορισμός της κατανάλωσης των μαζών, που αντιτίθεται στην τάση της κεφαλαιοκρατικής

Μαρξ στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*: «Όταν μένουν απούλητα εμπορεύματα δε σημαίνει άλλο, παρά πως δεν βρέθηκαν αγοραστές ικανοί να πληρώσουν, δηλαδή καταναλωτές (δεν έχει σημασία αν σε τελευταία ανάλυση τα εμπορεύματα αγοράζονται με σκοπό την παραγωγική ή την ατομική κατανάλωση). Αν όμως, για να δώσουν στην ταυτολογία αυτή μια επίφαση βαθύτερης δικαιολόγησης, μας πουν πως η εργατική τάξη παίρνει ένα πάρα πολύ μικρό μέρος του προϊόντος της, και πως επομένως, το κακό μπορεί να θεραπευθεί, όταν η εργατική τάξη πάρει μεγαλύτερο μερτικό απ' αυτό, όταν δηλαδή ο μισθός της αυξηθεί – τότε αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο πως κάθε φορά οι κρίσεις προετοιμάζονται ίσα-ίσα από μια περίοδο, όπου ανεβαίνει γενικά ο μισθός εργασίας και η εργατική τάξη παίρνει realiter [πράγματι] μεγαλύτερη μερίδα από το μέρος εκείνο του χρονιάτικου προϊόντος που προορίζεται για την κατανάλωση. Αντίθετα, η περίοδος αυτή θάπρεπε –από την άποψη αυτών των ιπποτών του υγιούς και "απλού" (!) λογικού – ν' απομακρύνει την κρίση. Φαίνεται λοιπόν πως η κεφαλαιοκρατική παραγωγή περικλείει όρους ανεξάρτητους από την καλή ή κακή θέληση, που τη σχετική εκείνη ευημερία της εργατικής τάξης την επιτρέπουν μόνο για μια στιγμή, και μάλιστα πάντα μόνο σαν το πουλί της καταιγίδας που μνηάει την κρίση» (Μαρξ, 1979: 411).

παραγωγής να αναπτύσσει έτσι τις παραγωγικές δυνάμεις, les και το όριο της αποτελείται μόνο από την απόλυτη ικανότητα κατανάλωσης της κοινωνίας».

(Μαρξ, 1978: 610)

Στην περίπτωση αυτή, η αδυναμία «πραγματοποίησης» της υπεραξίας, κυρίως λόγω της «φτώχειας των μαζών» –στο πλαίσιο των ανταγωνιστικών καπιταλιστικών σχέσεων διανομής–, αποτελεί ένα αυτοτελές ή και αποκλειστικό βαθύτερο αίτιο των οικονομικών κρίσεων, που επιδρά αρνητικά στο ποσοστό του κέρδους (άμεσο αίτιο της κρίσης).

Όπως επισημαίνει ο Μαρξ (1982: 589):

«[η] παραπανήσια μάζα των εμπορευμάτων είναι πάντα σχετική, δηλαδή παραπανήσια μάζα με ορισμένες τιμές. Οι τιμές στις οποίες απορροφούνται έπειτα τα εμπορεύματα είναι καταστροφικές για τον παραγωγό ή για τον έμπορο».

Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε και ότι, καίτοι στην περίπτωση της υποκαταναλωτικής προσέγγισης του Μαρξ οι σχέσεις διανομής εμφανίζονται να έχουν τον πρώτο λόγο στην οικονομική κρίση, οι σχέσεις αυτές ανάγονται τελικώς στη σφαίρα της παραγωγής, στους όρους εκμετάλλευσης της εργασίας. Υπό την έννοια αυτή θα μπορούσε να ειπωθεί ότι, αν στις δύο αναλυτικές κατευθύνσεις της μαρξικής θεωρίας της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους η βαθύτερη αιτία της κρίσης εντοπίζεται *άμεσα* στη σφαίρα της παραγωγής, στην περίπτωση της υποκαταναλωτικής μαρξικής θεώρησης επίσης εντοπίζεται στη σφαίρα της παραγωγής, έστω και *έμμεσα*.

Σε μια απλουστευτική κωδικοποίηση θα μπορούσαμε, στη βάση των παραπάνω, να πούμε ότι: οι ανταγωνιστικές σχέσεις διανομής (δηλαδή η αντίθεση κεφαλαίου-μισθωτής εργασίας), για όλα τα άλλα σταθερά, οδηγούν σε συμπίεση των μισθών της εργασίας – για αύξηση

της μάζας και του ποσοστού υπεραξίας, και διεύρυνση της συσσώρευσης κεφαλαίου. Η προκύπτουσα «φτώχεια των μαζών» και επακόλουθα η ελλιπής ζήτηση οδηγούν σε υποκατανάλωση και έτσι αδυναμία «πραγματοποίησης» μέτρους ή όλης της εκθλιμμένης υπεραξίας. Αυτό σημαίνει ότι τα εμπορεύματα δεν μπορούν να πουληθούν σε τιμές παραγωγής που εξασφαλίζουν το (συνθισμένο) ποσοστό κέρδους, και επομένως το ποσοστό του κέρδους θα πέσει.

Η υποκατανάλωση μπορεί, λοιπόν, υπό προϋποθέσεις, να επιδράσει στο ποσοστό του κέρδους επιδρώντας στο βαθμό απασχόλησης του κεφαλαίου· εφόσον δεχτούμε ότι «[μ]ειούμενος βαθμός απασχόλησης του κεφαλαίου σημαίνει... μειούμενο ποσοστό κέρδους» (Σταμάτης, 1986: 9).⁶

Αυτό μπορούμε να το αντιληφθούμε τροποποιώντας τη μαρξική σχέση (1)

Θέτοντας όπου $s = Y - v$, (όπου Y το καθαρό προϊόν σε όρους αξίας) και διαιρώντας δια του Y , από τη μαρξική σχέση (1) προκύπτει:

$$p = \frac{s}{C + v} = \frac{Y - v}{C + v} = \frac{1 - v/Y}{C/Y + v/Y} \quad (2)$$

Θεωρούμε ότι το C/Y , δηλαδή, η ποσότητα σταθερού κεφαλαίου που απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, σε όρους αξίας, εκφράζει το βαθμό χρησιμοποίησης (απασχόλησης) του σταθερού κεφαλαίου. Ας δεχτούμε ότι η υποκατανάλωση οδηγεί σε μειούμενο βαθμό απασχόλησης του (σταθερού) κεφαλαίου (υποαπασχόληση κεφαλαίου), δηλαδή σε αύξηση του C/Y . Δεχόμαστε ακόμα ότι «η φτώχεια των μαζών» εκφράζεται σε μειωμένο μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (v/Y), για όλα τα άλλα σταθερά. Τότε, εφόσον

6. Πρέπει να σημειωθεί ότι η επίπτωση αυτή του μειούμενου βαθμού απασχόλησης κεφαλαίου ισχύει είτε θεωρήσουμε την υποκατανάλωση ως το βαθύτερο αίτιο των οικονομικών κρίσεων είτε ως παρενέργεια των κρίσεων κερδοφορίας. Στη δεύτερη περίπτωση η εκ της ελλιπούς κερδοφορίας προκαλούμενη υποκατανάλωση αντεπιδρώντας αρνητικά στο βαθμό χρησιμοποίησης του κεφαλαίου οδηγεί σε επίταση της πτώσης του ποσοστού του κέρδους.

η αύξηση του C/Y υπερ-αντισταθμίζει τη μείωση του v/Y , το ποσοστό κέρδους (p) θα πέσει.⁷

Επισημαίνουμε ότι η πώση του ποσοστού του κέρδους μπορεί, στην περίπτωση αυτή, παρερμηνευόμενη, να αποδοθεί ερμηνευτικά στον μαρξικό «νόμο», αν δεν γίνει κατανοητή η πραγματική αίτια της αύξησης στην οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.⁸

2.2 Απόδοση καθαρού αποθέματος κεφαλαίου

Καθώς ο πυρήνας της μαρξικής θεωρίας των οικονομικών κρίσεων εστιάζει στο πτωτικό ποσοστό κέρδους, χρησιμοποιούμε την *απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου* ως ένα δείκτη που προσεγγίζει το μαρξικό ποσοστό κέρδους και μπορεί να γίνει αντικείμενο εμπειρικής μελέτης και μέτρησης.⁹

Θα βασίσουμε τη διερεύνησή μας επί των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία της ελληνικής οικονομίας επί αυτού του δείκτη, κυρίως.

Μπορούμε να εκφράσουμε την απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r) με την ακόλουθη σχέση:

$$r = \frac{Y-L}{K} \quad (3)$$

όπου, Y : καθαρό προϊόν, L : αμοιβή (αποζημιώσεις) της εργασίας, και K : καθαρό απόθεμα κεφαλαίου. Η σχέση (3) είναι

7. Μπορεί να δείξει ότι η θετική (αρνητική) μεταβολή του v/Y , δηλαδή η αύξηση (μείωση) του μεριδίου της εργασίας στο καθαρό προϊόν, μειώνει (αυξάνει) το ποσοστό του κέρδους.

8. Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία στην εμπειρική μας διερεύνηση για την πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας.

9. Μια πρώτη εφαρμογή του δείκτη αυτού για την ελληνική οικονομία βλ. σε Οικονομάκης κ.ά. (2013). Ο σχετικός δείκτης μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως προς το απόθεμα του καθαρού παγίου κεφαλαίου (βλ. σχετικές μελέτες για την ελληνική οικονομία στα: Μηλιός & Ιωακείμoglou, 1990· Μηλιός, 1995· Ιωακείμoglou & Μηλιός, 2005· βλ. επίσης, μεταξύ άλλων, στη διεθνή βιβλιογραφία Duménil & Lévy, 1993· 2002· βλ. σχετικά και εφαρμογή του δείκτη αυτού για την οικονομία των ΗΠΑ στο Economakis et al., 2010).

μια τροποποιημένη εκδοχή της μαρξικής σχέσης (1).

Διαιρώντας αριθμητή και παρονομαστή της σχέσης (3) με Y λαμβάνουμε τη σχέση (4α) ή (4β). Διαιρώντας εν συνεχεία αριθμητή και παρονομαστή της σχέσης (4α) με N , όπου N ο αριθμός των απασχολούμενων (μισθωτοί + αυτοαπασχολούμενοι) λαμβάνουμε τη σχέση (5).

$$r = \frac{1-L/Y}{K/Y} \quad (4\alpha) \quad \text{ή}$$

$$r = \frac{P/Y}{K/Y} \quad (4\beta)$$

$$r = \frac{1 - \frac{L/N}{Y/N}}{\frac{K/N}{Y/N}} \quad (5)$$

όπου, P : κέρδη

$$1 - \frac{L}{Y} = 1 - \frac{L/N}{Y/N} = \frac{P}{Y} \quad \text{το μερίδιο των}$$

κερδών στο καθαρό προϊόν, που συνδέεται με το μαρξικό ποσοστό υπεραξίας (βλ. Laibman, 2010) και αντιστοίχως,

L/Y : το μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν,

$$\frac{K}{Y} = \frac{K/N}{Y/N} \quad \text{ο λόγος του καθαρού απο-}$$

θέματος κεφαλαίου προς το καθαρό προϊόν, δηλαδή η ποσότητα καθαρού αποθέματος κεφαλαίου η οποία απαιτείται για την παραγωγή μιας μονάδας προϊόντος, που προσομοιάζει στη μαρξική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου (βλ. Laibman, 2010),

Y/N : η παραγωγικότητα της εργασίας,

L/N : ο μέσος μισθός,

K/N : η ένταση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου ή το καθαρό απόθεμα κεφαλαίου ανά απασχολούμενο, που αποτελεί μια άλλη έκφραση, η οποία επίσης προσομοιάζει στη μαρξική οργανική σύνθεση του κεφαλαίου.

2.2.1 Υποθέσεις και περιορισμοί της ανάλυσης

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να θέσουμε τις υποθέσεις και τους περιορισμούς της ανάλυσης μας:

Θέλοντας να εξετάσουμε την κερδο-

φορία της ελληνικής οικονομίας στο σύνολό της, τα μεγέθη που χρησιμοποιούμε αναφέρονται στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας και όχι μόνο στον επιχειρηματικό, και ειδικά καπιταλιστικό της, τομέα.¹⁰

Επομένως, το Y αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας.

Το L αντιστοίχως είναι το άθροισμα του συνόλου των μισθωτών αποζημιώσεων (ιδιωτικού και δημόσιου τομέα) και των τεκμαιρόμενων αποζημιώσεων των αυτοαπασχολούμενων, καθώς για τους τελευταίους δεν υπάρχουν σχετικά διαθέσιμα στοιχεία. Οι αποζημιώσεις των αυτοαπασχολούμενων υπολογίζονται ως το γινόμενο του αριθμού των αυτοαπασχολούμενων επί τον μέσο μισθό της εργασίας. Υποθέτουμε δηλαδή ότι οι αμοιβές των αυτοαπασχολούμενων τείνουν να ισούνται με το ισodύναμο της μέσης αμοιβής της εργασίας (για τη θεωρητική θεμελίωση αυτής της θέσης βλ. σχετικά Economidou et al., 2010).

Ένα ειδικότερο ζήτημα ως προς τον υπολογισμό του L αφορά στο ότι σε αυτό συμπεριλαμβάνονται οι αμοιβές διευθυντικών στελεχών του καπιταλιστικού ιδιωτικού τομέα της οικονομίας, μέρος των οποίων δεν αποτελεί μισθό εργασίας αλλά κέρδος (βλ. σχετικά Economidou et al., 2010). Άρα τα καπιταλιστικά κέρδη, εκ του λόγου αυτού, υποεκτιμούνται.

Ακολούθως, η διαφορά $Y - L = \Pi$ δεν αναφέρεται ειδικά στο καπιταλιστικό κέρδος. Περισσότερο αντιστοιχεί σε μια έννοια πλεονάσματος, εφόσον συμπεριλαμβάνονται όχι μόνο ο καπιταλιστικός αλλά και μη-καπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής (αυτοαπασχολούμενοι – βλ. σχετικά Οικονομάκης, 2000). Άρα η απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου, ως δείκτης της κερδοφορίας της ελληνικής οικονομίας, αποτελεί πο-

σοστό πλεονάσματος και όχι κέρδους με την ακριβή έννοια του όρου από μαρξιστική άποψη. Παρ' ότι το Π είναι ευρύτερο των καπιταλιστικών κερδών, για την οικονομία της συζήτησης θα αναφερόμαστε στο Π ως κέρδη.

Το K , αντιστοίχως, αναφέρεται στο σύνολο της οικονομίας.

Δεδομένου ότι η αξία των υπηρεσιών του Δημοσίου ισούται με το κόστος λειτουργίας του κρατικού μηχανισμού, άρα κέρδη δεν συμπεριλαμβάνονται (βλ. σχετικά Πετράκη-Κώττη & Κώττης, 2001), η προσέγγιση εκτίμησης της κερδοφορίας που ακολουθείται σε αυτή τη μελέτη προφανώς υποεκτιμά το ποσοστό κέρδους στον επιχειρηματικό τομέα της οικονομίας, καθώς πρώτον συμπεριλαμβάνει τις αμοιβές των απασχολούμενων στον δημόσιο τομέα και δεύτερον συμπεριλαμβάνει το μη επιχειρηματικό κεφάλαιο. Θεωρούμε ωστόσο ότι αποτυπώνονται οι γενικές τάσεις μεταβολής της κερδοφορίας, καίτοι σε υποεκτιμώμενα ποσοστά.¹¹

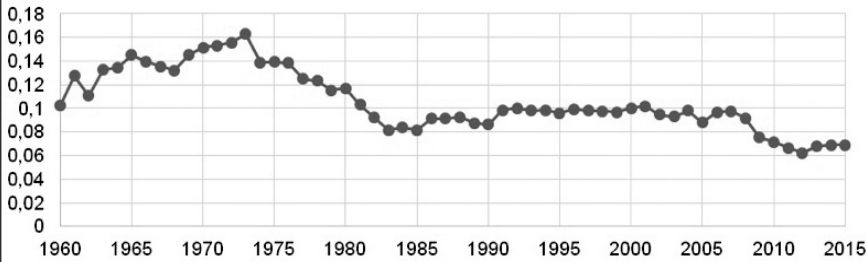
Ένα ειδικότερο ζήτημα αφορά στο ερώτημα της «παραγωγικής» και «μη παραγωγικής εργασίας», στον επιχειρηματικό τομέα. Αναφορικά με τις καπιταλιστικές επιχειρήσεις ακολουθούμε τη θέση ότι, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, «παραγωγική εργασία» είναι η εργασία που αμείβεται από μεταβλητό κεφάλαιο. Επομένως, «παραγωγή», από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, είναι κάθε παραγωγική διαδικασία στην οποία η εργασιακή δύναμη ανταλλάσσεται με κεφάλαιο (Οικονομάκης, 2000).¹² Όσον αφορά στους

11. Αν υποθέσουμε (και αυτό είναι ενταγμένο στους περιορισμούς της ανάλυσής μας) ότι η επίπτωση της συμπερίληψης του κράτους είναι περίπου ίδια για όλη την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, τότε οι γενικές τάσεις μεταβολής της κερδοφορίας θα αναφανούν.

12. Το ζήτημα του προσδιορισμού της έννοιας της «παραγωγικής» και «μη-παραγωγικής εργασίας», έχει αποτελέσει αντικείμενο σοβαρών διαφωνιών μέσα στο μαρξισμό. Οι ίδιες οι αναλύσεις του Μαρξ ενέχουν αντιφάσεις επί αυτού (βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Economidou et al., 2010). Μια σειρά από

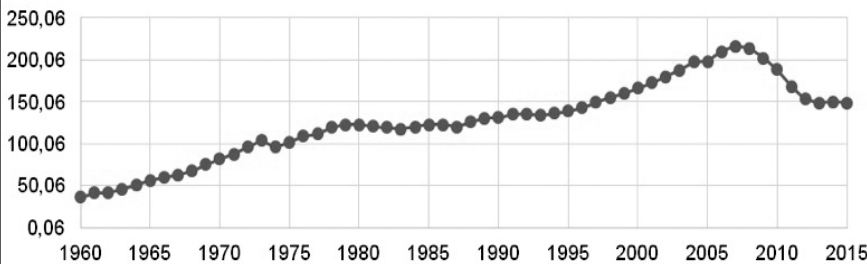
10. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι από τη σχετική εφαρμογή του δείκτη απόδοσης (καθαρού αποθέματος) παγίου κεφαλαίου για την ελληνική οικονομία και για την περίοδο 1961-2004 προέκυψε ότι «οι τάσεις διαχρονικής εξέλιξης των δεικτών αποδοτικότητας της συνολικής οικονομίας δεν διαφοροποιούνται αισθητά από τις αντίστοιχες του επιχειρηματικού τομέα» (Ιωακείμoglou & Μηλίας, 2005: 38).

Σχήμα 1: Απόδοση καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

Σχήμα 2: Καθαρό εγχώριο προϊόν (Y) της ελληνικής οικονομίας (1960-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

μη καπιταλιστές παραγωγούς, εδώ δεν τίθεται ζήτημα παραγωγικής ή μη παραγωγικής εργασίας, από την άποψη της καπιταλιστικής διαδικασίας παραγωγής, καθώς η παραγωγή τους «δεν υπάγεται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής» (Μαρξ, 1984: 455-456). Στη βάση των παραπάνω συμπεριλαμβάνουμε το σύνολο του ιδιωτικού-επιχειρηματικού τομέα (καπιταλιστικού ή μη) στη διερεύνησή μας.

Οι μεταβλητές της ποσοτικής ανάλυσης έχουν πηγή την AMECO και προκύπτουν από δικούς μας υπολογισμούς.

► Τα χρηματικά μεγέθη δίνονται σε Mrd EUROS, σε σταθερές τιμές 2010.

μαρξιστές υποστηρίζουν μια εκδοχή της παραγωγικής εργασίας, η οποία υποθέτει ότι η παραγωγή αξίας και υπεραξίας πραγματοποιείται μέσω της παραγωγής νέων αξιών χρήσης από υλική άποψη. Επομένως, η εργασία η οποία απασχολείται στο εμπόριο και γενικότερα στις καπιταλιστικές επιχειρήσεις του τομέα των υπηρεσιών είναι μη-παραγωγική εργασία (βλ. σχετικά, μεταξύ άλλων, Shaikh & Tonak, 1994).

► Το Y είναι το καθαρό εγχώριο προϊόν και δίνεται σε τιμές αγοράς.

► Το N δίνεται σε χιλιάδες εργαζομένων.

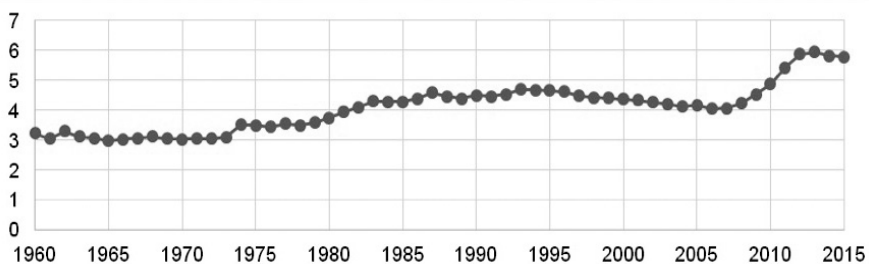
► Πλην των μεταβλητών που καθορίζουν το r , στην ανάλυσή μας θα εξετάσουμε την επίπτωση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης. Για το σκοπό αυτό μας χρειάζεται το καθαρό δυνητικό εγχώριο προϊόν (Y^*) το οποίο υπολογίστηκε από το αντίστοιχο ακαθάριστο μέγεθος (σε τιμές αγοράς) με αφαίρεση, για κάθε έτος, των αποσβέσεων κεφαλαίου.

► Οι τιμές για το 2015 είναι εκτιμήσεις.

2.3 Η εξέλιξη της απόδοσης του αποθέματος καθαρού κεφαλαίου την περίοδο 1960-2015 και η πρόσφατη κρίση

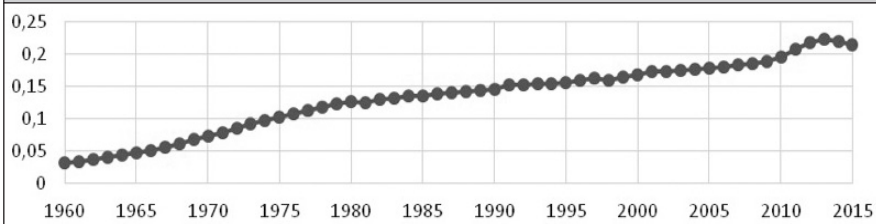
Το Σχήμα 1 αποτυπώνει την απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r), το

Σχήμα 3: Λόγος καθαρού αποθέματος κεφαλαίου προς καθαρό εγχώριο προϊόν (K/Y) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

Σχήμα 4: Καθαρό απόθεμα κεφαλαίου ανά απασχολούμενο (K/N) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

Σχήμα 2 το καθαρό εγχώριο προϊόν (Y), το Σχήμα 3 το λόγο του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου προς το καθαρό εγχώριο προϊόν (K/Y), το Σχήμα 4 το καθαρό απόθεμα κεφαλαίου ανά απασχολούμενο (K/N), το Σχήμα 5 το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό εγχώριο προϊόν (L/Y), το Σχήμα 6 τη σχέση παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) και μέσων μισθών (L/N) και τέλος, το Σχήμα 7 μας πληροφορεί για το ποσοστό της ανεργίας για κάθε έτος της περιόδου 1960-2015.

Όπως προκύπτει από το Σχήμα 1, μπορούμε να διακρίνουμε τέσσερις βασικές επιμέρους περιόδους στη διάρκεια της περιόδου 1960-2015: δύο ανοδικές και δύο καθοδικές.¹³ Η τελευταία (καθοδική) περίοδος, αυτή της πρόσφατης κρίσης, δείχνει, ωστόσο, να μην είναι

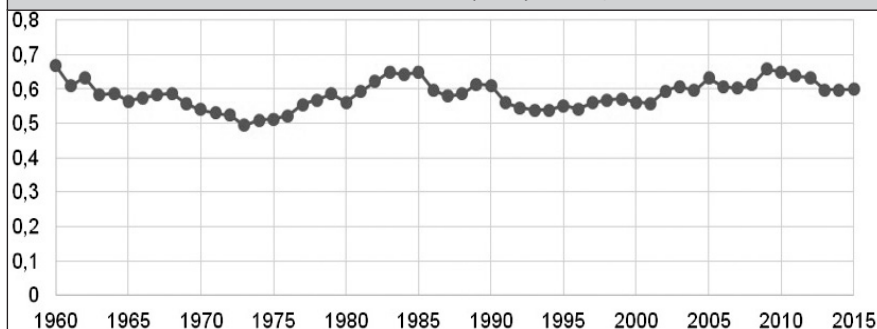
ενιαία, αλλά να σπάει σε δύο διακριτές υποπεριόδους, μία καθαρά καθοδική και μία ελαφρά ανοδική τα τελευταία τρία χρόνια, η σημασία της οποίας δεν μπορεί να αξιολογηθεί με τα διαθέσιμα στοιχεία (βλ. αναλυτικότερα στη συνέχεια).

Πιο συγκεκριμένα έχουμε τις κάτωθι επιμέρους περιόδους στη διάρκεια των ετών 1960-2015: 1960-1973 (ανοδική περίοδος), 1974-1985 (καθοδική περίοδος), 1986-2007 (ανοδική περίοδος) και 2008-2015 (καθοδική περίοδος – η πρόσφατη κρίση). Θα εστιάσουμε στην τελευταία περίοδο, αυτή της πρόσφατης οικονομικής κρίσης.

Σε μια πρώτη εξέταση αυτής της περιόδου μπορούμε να παρατηρήσουμε: Η νέα περίοδος οικονομικής κρίσης δίνει το 2012 το χαμηλότερο επίπεδο r για την όλη εξεταζόμενη περίοδο 1960-2015. Τα τελευταία τρία χρόνια το r εμφανίζει μια μικρή άνοδο. Το Y , που έχει λάβει την υψηλότερη τιμή του το 2007, μειώνεται θεαματικά ιδίως μέχρι το

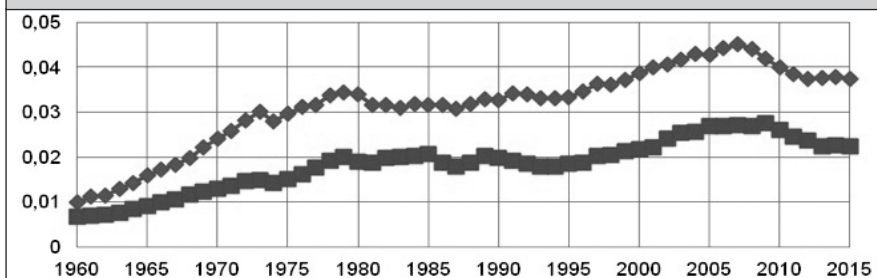
13. Είναι ενδιαφέρον ότι η περιοδολόγηση των Maniatis & Passas (2015), για την περίοδο 1958-2011, παρ' ότι προκύπτει μέσα από μια διαφορετική μαρξιστική μεθοδολογία, είναι, σε γενικές γραμμές, ανάλογη της δικής μας.

Σχήμα 5: Μερίδιο της εργασίας στο καθαρό εγχώριο προϊόν (L/Y) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

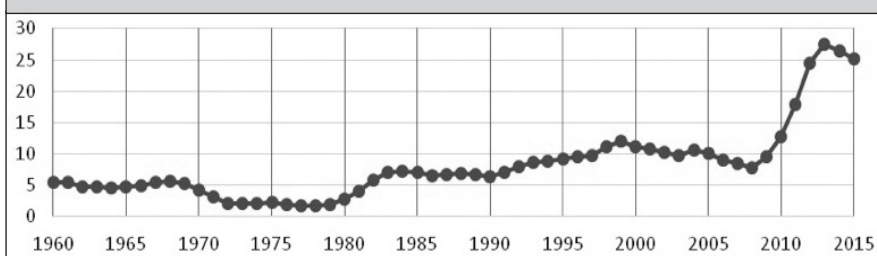
Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

Σχήμα 6: Παραγωγικότητα της εργασίας (Y/N) και μέσος μισθός (L/N) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

Σχήμα 7: Ποσοστό ανεργίας (%) στην ελληνική οικονομία (1960-2015)

Πηγή: AMECO

2012. Μεταξύ των ετών 2013-2015 εξακολουθεί να πέφτει, παρά τη μικρή άνοδο το 2014, αλλά φαίνεται πως η πτώση του εξομαλύνεται. Το 2015 βρίσκεται σε επίπεδο ελαφρά χαμηλότερο του 1997. Σημαντικότερη είναι η πτώση του Y/N (το οποίο έχει λάβει την υψηλότερη τιμή του το 2007) ιδίως μέχρι το 2012. Το 2015 βρίσκεται σε χαμηλότερο επί-

πεδο από το 2012, παρά τη μικρή άνοδο τη διετία 2013-2014. Φαίνεται, ωστόσο, ότι η πτώση του εξομαλύνεται τα τελευταία τρία χρόνια. Σημαντικότερη είναι η άνοδος του K/N , το οποίο όχι απλώς συνεχίζει τη σχεδόν γραμμική ανοδική πορεία που ακολουθεί στην όλη περίοδο 1960-2015, αλλά η άνοδος του εντείνεται στην περίοδο της τρέχουσας κρίσης,

Πίνακας 1: Ποσοστιαίες μεταβολές (%) 2008-2015							
r	Y	Y/N	L/N	K/N	Y/Y^*	K	N
-24,50	-30,58	-15,26	-17,00	15,88	-13,66	-5,07	-18,08

Πηγή: AMECO, δικό μας υπολογισμοί

εμφανίζοντας την υψηλότερη τιμή του το 2013. Έτσι, το K/Y εμφανίζει θεαματική αύξηση, και το 2013 επίσης λαμβάνει την υψηλότερη τιμή της όλης εξεταζόμενης περιόδου 1960-2015. Τόσο το K/N όσο και το K/Y εμφανίζουν μικρή πτώση τα τελευταία δυο χρόνια. Θεαματική είναι η άνοδος του ποσοστού της ανεργίας μετά το 2008, το οποίο λαμβάνει το 2013 την υψηλότερη τιμή του μεταξύ όλων των ετών της εξεταζόμενης περιόδου, για να μειωθεί ελαφρά τα επόμενα δυο χρόνια. Το L/Y αρχικά αυξάνεται, καθώς το L/N εξακολουθεί να αυξάνεται ενώ το Y/N μειώνεται, και μετά το 2009 (όπου λαμβάνει τη δεύτερη υψηλότερη τιμή του στην όλη περίοδο) και έως το 2013 πέφτει, κάτι που σημαίνει ότι η πώση του L/N είναι μεγαλύτερη της πώσης του Y/N . Εν συνεχεία η πώση του L/Y ανακόπτεται, εμφανίζεται μάλιστα μια πολύ μικρή αύξηση (που σημαίνει μια μικρή αντιστροφή υπέρ των μισθών της σχέσης μισθοί-παραγωγικότητα της εργασίας) και το 2015 εξακολουθεί να βρίσκεται σε υψηλότερο επίπεδο από το 1973, αλλά λίγο χαμηλότερο του 2008. Για το σύνολο επομένως της περιόδου αυτής η μείωση του L/N υπερέβη τη μείωση του Y/N .

Υπενθυμίζουμε, αυτό που σημειώσαμε και πρωτύτερα, ότι τα τελευταία χρόνια αυτής της περιόδου εμφανίζεται μια διακριτή υποπερίοδος, έτσι που η περίοδος αυτή να φαίνεται ότι δεν είναι ενιαία, αλλά να εμπεριέχει δύο υποπεριόδους, μία καθαρά καθοδική και μία ελαφρά ανοδική. Αυτό φαίνεται από τις μεταβολές όχι μόνο του r αλλά και των άλλων μεταβλητών της ανάλυσης. Η σημασία, ωστόσο, της δεύτερης αυτής υποπεριόδου δεν μπορεί με τα υπάρχοντα στοιχεία να αξιολογηθεί, και υπό την έννοια αυτή δεν έχει εξεταστεί ως χωριστή περίοδος.

2.3.1 Η πρόσφατη κρίση της ελληνικής οικονομίας: Περαιτέρω διερεύνηση της πτώσης της κερδοφορίας

Θα προσθέσουμε μια ακόμη μεταβλητή στην ανάλυση. Τη μεταβλητή Y/Y^* (όπου Y^* , θυμίζουμε, το δυνητικό καθαρό εγχώριο προϊόν). Η μεταβλητή αυτή δείχνει το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της οικονομίας («capacity utilization ratio») και εκφράζει την πιθανή επίπτωση της ανεπαρκούς ζήτησης (υποκατανάλωση) στην κερδοφορία (βλ. σχετικά Cámara Izquierdo, 2010), στο r σε ό,τι εδώ εξετάζουμε. Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι η υποκαταναλωτική συνιστώσα Y/Y^* δεν εκφράζει ειδικά και μόνο τη μαρξική έννοια της υποκατανάλωσης ως φτώχεια και περιορισμό της κατανάλωσης των μαζών. Η ανεπαρκής ζήτηση –εκφραζόμενη ως απόκλιση του Y από το Y^* – μπορεί να προέρχεται τόσο από την πλευρά των καπιταλιστών όσο και των μισθωτών (και αυτοασαχολούμενων στα δεδομένα της ανάλυσης μας). Έτσι, για παράδειγμα, για δεδομένο το Y^* , ένα αυξανόμενο Y , επομένως ένας αυξανόμενος λόγος Y/Y^* , ήτοι ένας αυξανόμενος βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυναμικότητας μιας οικονομίας, μπορεί να συνοδεύεται από μείωση του L (άρα αύξηση του Π), εφόσον $Y = \Pi + L$.

Την οκταετία της κρίσης 2008-2015 παρατηρούνται οι παρακάτω μεταβολές στο r και στις άλλες μεταβλητές (Y , Y/N , L/N , K/N , Y/Y^* και K , N) που καταγράφονται στον Πίνακα 1.

Στη βάση των σχέσεων (4α), (4β) και (5) και από τα δεδομένα του Πίνακα 1 μπορούμε να συνάγουμε ότι:

- Η απόδοση του καθαρού αποθέματος κεφαλαίου (r) δεν πέφτει λόγω

μείωσης του αριθμητή των σχέσεων (4α), (4β) και (5) – στη βάση και όσων πιο πριν αναλύθηκαν. Απεναντίας, ο αριθμητής των σχέσεων αυτών αυξάνεται. Συγκεκριμένα, ο μέσος μισθός (L/N), όχι απλώς μειώνεται, αλλά μειώνεται περισσότερο από τη μείωση της παραγωγικότητας της εργασίας (Y/N) – η μείωση της οποίας οφείλεται κυρίως στη μείωση του καθαρού προϊόντος (Y), που υπερβαίνει τη μείωση του αριθμού των μισθωτών (N). Επομένως, το μερίδιο της εργασίας στο καθαρό προϊόν (L/Y) μειώνεται και αντιστοίχως αυξάνεται το μερίδιο των κερδών στο καθαρό προϊόν (Π/Y). Κατά συνέπεια, η πρόσφατη κρίση δεν συνδέεται με την πτώση του μαρξικού ποσοστού υπεραξίας (θεωρία «υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου»). Αντιθέτως, η ήττα της εργασίας (όπως αυτή εκδηλώνεται στη μείωση του μεριδίου της στο καθαρό προϊόν, σε συνθήκες δραματικής ανόδου της ανεργίας) δρα (κατ' αρχήν) ενισχυτικά στην κερδοφορία.

- Εφόσον ο αριθμητής των σχέσεων (4α), (4β) και (5) αυξάνεται, η μείωση του r δεν μπορεί παρά να οφείλεται στην αύξηση του παρονομαστή των σχέσεων αυτών – που μας παραπέμπει είτε στον μαρξικό «νόμο» της πτώσης του ποσοστού κέρδους, λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου είτε στην ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης η οποία οδηγεί σε υποαπασχόληση κεφαλαίου. Πράγματι το K/N αυξάνεται, και μάλιστα αυξάνεται ενώ η παραγωγικότητα της εργασίας μειώνεται, που σημαίνει ότι αυξάνεται –και μάλιστα θεαματικά, όπως επισημάναμε– και το K/Y . Ας προσέξουμε, εντούτοις, τα εξής: Το K/N αυξάνεται, ενώ το K μειώνεται. Αυξάνεται το K/N μόνο γιατί το N μειώνεται περισσότερο από τη μείωση του K . Επίσης το K/Y αυξάνεται μόνο γιατί το K μειώνεται λιγότερο από το Y .
- Τα παραπάνω δηλώνουν πολύ κεφάλαιο σε σχέση με τη φθίνουσα απασχόληση και το μειούμενο πα-

ραγόμενο προϊόν. Η σημαντικότερη μείωση του βαθμού χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y^*), δηλαδή η ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης,¹⁴ πυροδοτεί, πρώτα απ' όλα, τη μείωση του Y και του N , οδηγώντας σε μειούμενο βαθμό χρησιμοποίησης-απασχόλησης κεφαλαίου (υποαπασχόληση κεφαλαίου), επομένως και σε μείωση του K (βλ. και Οικονόμου, 2010). Η μείωση του τελευταίου εκφράζει την ενεργοποίηση της διαδικασίας καταστροφής κεφαλαίων μέσα στην κρίση, που εντείνεται με την εξέλιξη της κρίσης – ως προϋπόθεση για το ξεπέρασμά της (Μαρξ, 1978).¹⁵ Άρα στη δεδομένη τεχνολογία, η αύξηση της σύνθεσης κεφαλαίου (K/Y ή/και K/N) υποδηλώνει μόνο υποαπασχόληση κεφαλαίου και κατά συνέπεια, η πρόσφατη κρίση-μείωση της κερδοφορίας στην ελληνική οικονομία δεν συνδέεται αιτιακά με τον μαρξικό «νόμο». Η οφειλόμενη στην υποαπασχόληση κεφαλαίου, λόγω ελλιπούς ζήτησης, αύξηση του K/Y και του K/N υπεραντισταθμίζει τη μείωση του L/Y (ή ισοδύναμα την αύξηση του Π/Y) και το r μειώνεται.

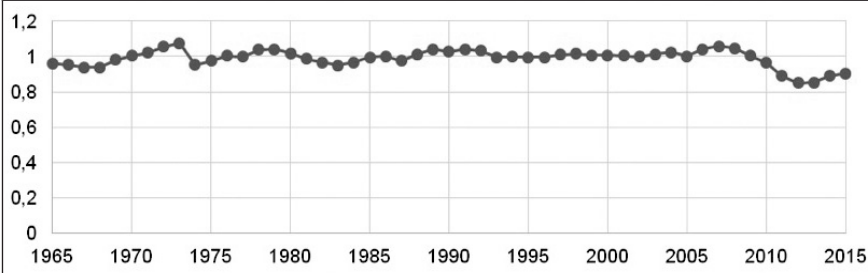
- Η ενεργοποίηση της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης φαίνεται στο Σχήμα 8, που αποτυπώνει το βαθμό χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y^*) για τα έτη 1965-2015.¹⁶ Όπως βλέπουμε, η μείωση του Y/Y^*

14. Αν περιοριστούμε στην υποπερίοδο 2008-2012, δηλαδή στην καθαυτό περίοδο πτώσης του r , το Y/Y^* μειώνεται πολύ περισσότερο: -19,00% (AMECO, δικόι μας υπολογισμοί). Αυτό σημαίνει ότι την υποπερίοδο αυτή η επενέργεια της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης είναι περισσότερο ισχυρή.

15. Αν επίσης περιοριστούμε στην υποπερίοδο 2008-2012, το K επίσης μειώνεται, καιίτοι αισθητά λιγότερο: -0,42% (AMECO, δικόι μας υπολογισμοί). Η περαιτέρω μείωση του K είναι αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης ύφεσης και της έντασης της διαδικασίας καταστροφής κεφαλαίων μέσα στην κρίση.

16. Η τιμή του δυναμικού προϊόντος είναι διαθέσιμη από το 1965.

Σχήμα 8: Βαθμός χρησιμοποίησης της παραγωγικής δυνατότητας της ελληνικής οικονομίας (Y/Y^*) (1965-2015)

Πηγή: AMECO, δική μας επεξεργασία

μεταξύ των ετών 2008 και 2012 (μετά τη δεύτερη υψηλότερη τιμή που είχε λάβει το 2007 – η πρώτη υψηλότερη ήταν το 1973) είναι πρωτοφανής στην εξεταζόμενη περίοδο. Μεταξύ 2013-2015, ωστόσο, εμφανίζεται μια περιορισμένη άνοδος του Y/Y^* , γεγονός που μπορεί να συνδεθεί, στη βάση όσων έχουμε επισημάνει πιο πριν, με την υποπερίοδο ανάκαμψης των τελευταίων χρόνων.

Αυτό το υποκαταναλωτικό υπόβαθρο δεν είναι ωστόσο παρά η μορφή εμφάνισης στη συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης του βαθύτερου δομικού-αναπτυξιακού προβλήματος του ελληνικού καπιταλισμού: του ίδιου του τύπου ανάπτυξής του – ιδίως στη δεκαετία του 2000. Το ζήτημα αυτό θα το εξετάσουμε, συνοπτικά, στη συνέχεια της ανάλυσης.

3. Κρίση δημόσιου χρέους;

Με αιχμή την κρίση των τραπεζών, η παγκόσμια οικονομική κρίση μετέτρεψε σύντομα ένα μέρος του ιδιωτικού σε δημόσιο χρέος. Έτσι, η παγκόσμια οικονομική κρίση εμφανίστηκε ως κρίση δημόσιου χρέους, η οποία για πρώτη φορά έπληξε σε τέτοια έκταση αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (Μηλιός, 2011).

Το ακαθάριστο δημόσιο χρέος στις αναπτυγμένες οικονομίες υπερέβη για πρώτη φορά το 100% του ΑΕΠ το 2011 (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2012α: 39). Στη Ζώνη του Ευρώ, το ακαθάριστο δη-

μόσιο χρέος από 85,7% του ΑΕΠ το 2010 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 32, Πίνακας III.1), προβλέπεται ότι θα ανέβει στο 94,4% το 2015 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 30, Πίνακας III.1).

Το ελληνικό δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν ήδη πριν την πρόσφατη κρίση πολύ υψηλότερο εκείνου της Ευρωζώνης. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, το ενοποιημένο χρέος της γενικής κυβέρνησης ανερχόταν το 2005 στο 110,0% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2013: 155, Πίνακας IX.5), ενώ το 2010, με την έναρξη των «Μνημονίων» του «Μηχανισμού Στήριξης» της «Τρόικας» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή – Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα – Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), είχε φτάσει στο 146,0%, για να απογειωθεί στο 171,3% του ΑΕΠ το 2011 και στο 174,9% το 2013, ενώ εκτιμάτο ότι θα ανέλθει στο 177,7% του ΑΕΠ το 2014 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 142-143, Πίνακες VI.7 και VI.8).

Από την άποψη του ιδιαίτερα υψηλού ελληνικού δημόσιου χρέους, δεν αποτελεί έκπληξη ότι μεγάλο μέρος της ελληνικής μαρξιστικής Αριστεράς αρχικά θεώρησε την ελληνική οικονομική κρίση – και χρεοκοπία – ως μια «κρίση δημόσιου χρέους» (βλ. ενδεικτικά Πρωτοβουλία Οικονομολόγων-Επιστημόνων & Πανεπιστημιακών, 2010).

Είναι, ωστόσο, αυτό το υψηλό ποσοστό του ελληνικού δημόσιου χρέους η πραγματική ή η κύρια, αιτία της παρούσας κρίσης – χρεοκοπίας – της ελληνικής

Europe in Crisis

οικονομίας στη συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης;

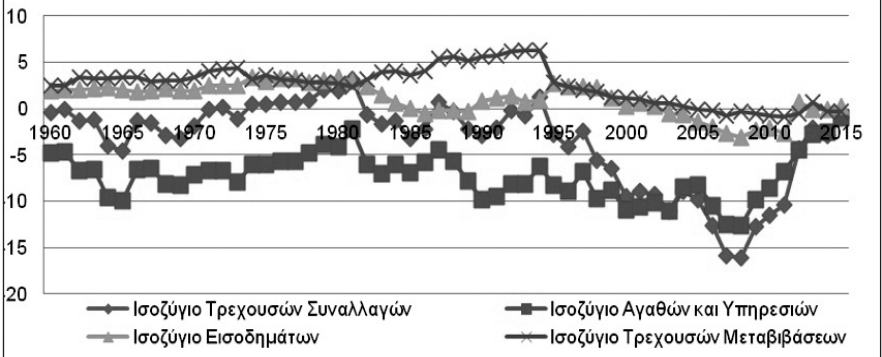
Εάν ήταν έτσι, τότε άλλες οικονομίες θα έπρεπε να είχαν χρεοκοπήσει πριν την ελληνική· για παράδειγμα η ιαπωνική οικονομία, της οποίας το ακαθάριστο δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ έφτανε στο 229,8% το 2011 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β, 32: Πίνακας III.Ι), στο 243,2% το 2013, στο 245,1% το 2014 (εκτιμήσεις) και στο 245,5% το 2015 (προβλέψεις) (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 30, Πίνακας III.Ι).

Στο παράδειγμα της Ιαπωνίας, ωστόσο, μπορούμε να επισημάνουμε άλλες σημαντικές μακροοικονομικές μεταβλητές που καθιστούν το δημόσιο χρέος μια όψη του προβλήματος και όχι το καθαυτό οικονομικό πρόβλημα. Στην ιαπωνική οικονομία, πέρα από το πολύ υψηλό δημόσιο χρέος, το ποσοστό των καθαρών αποταμιεύσεων των νοικοκυριών στο διαθέσιμο εισόδημα ήταν θετικό κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 (OECD.Stat Extracts· Οικονομικής κ.ά., 2013· Economakis et al., 2015), ήταν στο 2,6% το 2011, έπεσε στο 1,4% το 2012 για να γίνει ελαφρά αρνητικό, -0,0456%, το 2013 (OECD.Stat Extracts). Η θετική εθνική αποταμίευση, όμως, συμβάλλει αποφασιστικά στην εγχώρια χρηματοδότηση του δημόσιου χρέους. Ταυτόχρονα, το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι επίσης σταθερά θετικό: 3,6% το 2010 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 32, Πίνα-

κας III.Ι), 0,7% το 2013, 1,0% το 2014 (εκτιμήσεις), 1,1% το 2015 (προβλέψεις) (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 30, Πίνακας III.Ι). Επομένως η χώρα δημιουργεί καθαρή απαίτηση στο εξωτερικό – παρά το πολύ υψηλό δημόσιο χρέος της.

Στην ελληνική οικονομία, αντιθέτως προς την ιαπωνική, το πολύ υψηλό δημόσιο χρέος συνοδεύεται από αρνητικό ποσοστό καθαρών αποταμιεύσεων των νοικοκυριών στο διαθέσιμο εισόδημα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000 (OECD.Stat Extracts· Οικονομικής κ.ά., 2013· Economakis et al., 2015). Το 2011 το ποσοστό αυτό ήταν στο -8,9%, το 2012 στο -10,9%, το 2013 στο -15,65% και το 2014 στο -17,3% (OECD.Stat Extracts). Αξιοσημείωτο είναι ότι οι καθαρές αποταμιεύσεις των νοικοκυριών καθίστανται από θετικές (στα μέσα της δεκαετίας του 1990) σε αρνητικές στη δεκαετία του 2000 (βλ. AMECO), στις συνθήκες, δηλαδή, εμβάθυνσης της ένταξης της χώρας στο πλαίσιο της ΕΕ-ONE (βλ. πιο κάτω). Κατά τον Φωτόπουλο (2010: 51), το χαμηλό επίπεδο αποταμίευσης στην ελληνική οικονομία οφείλεται στη «φύση της οικονομίας ως μιας “οικονομίας υπηρεσιών” [που], σε συνδυασμό με τη μαζική εισροή εμβασμάτων από το εξωτερικό (ναυτιλιακά, μεταναστευτικά κ.λπ.) δημιούργησε έναν έντονα καταναλωτικό τύπο κοινωνίας [...]». Στην παρούσα δεκαετία ο καταναλωτικός χαρακτήρας της ελληνικής οικονομίας εντάθηκε ακόμη περισσότε-

Σχήμα 9: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και επιμέρους ισοζύγια της ελληνικής οικονομίας (% ΑΕΠ) (1960-2015)

Πηγή: AMECO

ρο [...] γεγονός που αποκλείει και κάθε ιδέα χρηματοδότησης του δημόσιου χρέους από εγχώριες πηγές». Στα δεδομένα αυτά, «η καθαρή αποταμίευση δεν επαρκούσε για την πραγματοποίηση ενός ελάχιστου επιπέδου νέων επενδύσεων». Η αρνητική εθνική αποταμίευση οδήγησε σε «στίξη της οικονομίας της χώρας σε κεφάλαια από το εξωτερικό σε τέτοια έκταση [που] είναι μοναδική στη ζώνη του ευρώ» (Οικονόμου, 2010: 30, 28).

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το υψηλό δημόσιο χρέος και η αρνητική εθνική αποταμίευση επιδρούν αρνητικά στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών («δί-δυμα ελλείμματα»).¹⁷ Η επιδείνωση, τα

τελευταία χρόνια, και μέχρι το 2011, του ισοζυγίου εισοδημάτων, που εμφανίζεται στο Σχήμα 9, αντανακλά κυρίως τις αυξημένες πληρωμές τόκων του Ελληνικού Δημοσίου (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2011· Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β).

Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας, όπως φαίνεται στο Σχήμα 9, είναι σταθερά αρνητικό και επιδεινούμενο από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι το 2008 (όπου φτάνει στο -16,1% του ΑΕΠ, σύμφωνα με τα στοιχεία της AMECO), οπότε και αρχίζει να περιορίζεται σημαντικά στις συνθήκες της οικονομικής ύφεσης. Η εξέλιξη του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών καθορίζεται κυρίως από το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών.

Πιο συγκεκριμένα: Το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αρχίζει (με πρόσκαιρες αυξομειώσεις) την ελλειμματική του πορεία από το 1981, δηλαδή, με την είσοδο της χώρας στην τότε ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα) και καθίσταται επιδεινούμενο ελλειμματικό από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 όταν αφενός καθιερώθηκε η ενιαία εσωτερική αγορά της ΕΕ (την 1η-1-1993)

εξωτερικό (Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010) και αντανακλά το χαμηλό επίπεδο της εγχώριας αποταμίευσης. Υπό την έννοια αυτή, το υψηλό δημόσιο εξωτερικό χρέος ανάγεται στον «καταναλωτικό χαρακτήρα» της ελληνικής οικονομίας (Οικονομάκης κ.ά., 2014).

17. Το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος (του ιδιωτικού και του δημόσιου τομέα) τροφοδοτείται από τα ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2010). Η ελληνική οικονομία παρουσίασε μια σοβαρή επιδείνωση του συνολικού Ακαθάριστου Εξωτερικού Χρέους της πριν την πρόσφατη κρίση: ως ποσοστό του ΑΕΠ, το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος ανέβηκε από το 100,1% το 2004 στο 151,6% το 2008 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010: 168, Πίνακας Α). Το 2010 το Ακαθάριστο Εξωτερικό Χρέος έφτασε στο 179,12% του ΑΕΠ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 102, Πίνακας VIII.6) και εκτιμάτο ότι θα φτάσει στο 233,0% του ΑΕΠ το 2014 (Τράπεζα της Ελλάδος, 2015: 126, Πίνακας V.15). Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ το υψηλό εξωτερικό χρέος της Γενικής Κυβέρνησης στο συνολικό ακαθάριστο εξωτερικό, το οποίο υποδηλώνει την υπερχρέωση του ελληνικού κράτους στο

και αφετέρου, προ της ένταξης στο ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα, η δραχμή ανατιμήθηκε σε πραγματικούς όρους, άρα αφαιρέθηκε ήδη πριν την υιοθέτηση του ενιαίου ευρωπαϊκού νομίσματος (την 1η-1-2001) από την ελληνική οικονομία σε διεθνές επίπεδο η δυνατότητα χρήσης της συναλλαγματικής πολιτικής ως μέσου αντιμετώπισης του ανταγωνισμού των ξένων εμπορευμάτων (Οικονομάκης κ.ά., 2006· Οικονομάκης, 2011· Μηλιός, 2002). Επομένως ο καθοριστικός παράγοντας των σοβαρών ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών είναι η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας όπως αυτή καταγράφεται από το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της AMECO, και όπως βλέπουμε στο Σχήμα 9, το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών είναι συνεχώς αρνητικό για όλη την περίοδο 1960-2015, αποτυπώνοντας το χρόνιο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Από το ίδιο σχήμα μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι μετά το 1981 και μέχρι το 2008 (όπου προσεγγίζει στο -12,6% του ΑΕΠ) το ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών επιδεινώνεται σοβαρά, ήτοι το πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας παροξύνεται.

Η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών μετά το 2008 οφείλεται κατά πρώτον, και κυρίως, στη βελτίωση του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών. Η βελτίωση αυτή είναι αποτέλεσμα της ύφεσης που οδήγησε σε σημαντικότερη μείωση των εισαγωγών αγαθών και υπηρεσιών – κατά 35,73% (σε σταθερές τιμές 2010) στη διάρκεια της περιόδου 2008-2015 (AMECO, δικό μας υπολογισμοί). Η Τράπεζα της Ελλάδος αποδίδει τη βελτίωση του ισοζυγίου αγαθών και υπηρεσιών όχι μόνο στη μείωση των εισαγωγών λόγω ύφεσης, αλλά και στην περιορισμένη αύξηση των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών, λόγω της βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας κόστους (ως αποτέλεσμα της «εσωτερικής υποτίμησης») από το 2010 και μετά (βλ. σχετικά Τράπεζα της Ελλάδος, 2011· Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β· Τράπεζα της Ελλά-

δος, 2013· Τράπεζα της Ελλάδος, 2014· Τράπεζα της Ελλάδος, 2015). Πράγματι (σε σταθερές τιμές 2010) μεταξύ 2010-2015 οι εξαγωγές αυξήθηκαν κατά 11,22%, όπως αυξήθηκαν και μεταξύ 2009-2015 κατά 16,63% (AMECO, δικό μας υπολογισμοί). Ωστόσο, η εικόνα αυτή της αύξησης των εξαγωγών –επομένως και της θετικής επίπτωσης της «εσωτερικής υποτίμησης»– είναι παραπαιστική.¹⁸ Αν εξετάσουμε τη μεταβολή τους στη διάρκεια της περιόδου της κρίσης 2008-2015, οι εξαγωγές μειώθηκαν (σε σταθερές τιμές 2010) κατά 4,97% (AMECO, δικό μας υπολογισμοί).¹⁹

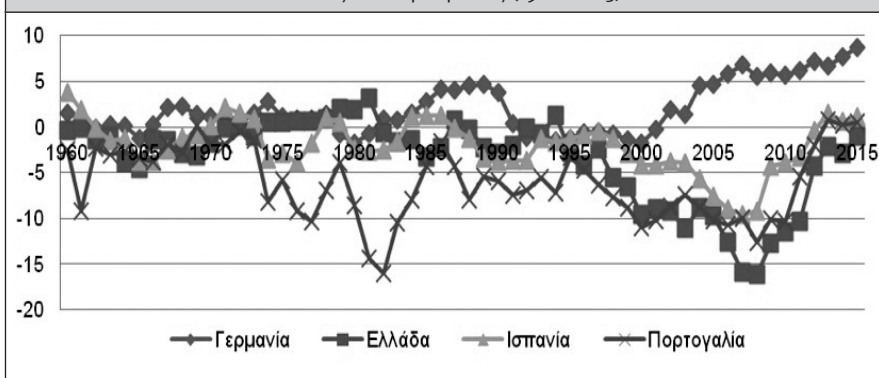
Η βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών οφείλεται επίσης στη βελτίωση του ισοζυγίου εισοδημάτων. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2013: 107, 113) η περαιτέρω βελτίωση του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών το 2012, οφείλεται και στη βελτίωση του ισοζυγίου εισοδημάτων που προήλθε από «τη μείωση των καθαρών πληρωμών τόκων επί του δημόσιου χρέους λόγω της εφαρμογής του PSI, καθώς και εξαιτίας της χρονικής μετατόπισης της καταβολής των τόκων που αφορούν δάνεια του μηχανισμού στήριξης, λόγω αναπροσαρμογής του επιτοκίου».²⁰

18. Άλλωστε, μέσα στη δεκαετία του 2000, και πριν την κρίση, ο μέσος ετήσιος μισθός στην Ελλάδα (σε σταθερές τιμές 2014 – δολάρια ΗΠΑ PPPs 2014) ήταν από τους χαμηλότερους μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης (OECD, Stat Extracts). Πέραν αυτού, σύμφωνα με το λεγόμενο «παράδοξο του Kaldor», δεν υπάρχει «εμπειρική σχέση μεταξύ της αύξησης των μοναδιαίων κοστών εργασίας και της αύξησης της παραγωγής. [...] Ο Kaldor βρήκε ότι, για τη μεταπολεμική περίοδο, εκείνες οι χώρες που αντιμετώπισαν τη μεγαλύτερη μείωση στην ανταγωνιστικότητα των τιμών (δηλ. την υψηλότερη αύξηση στα μοναδιαία κόστη εργασίας) είχαν επίσης τη μεγαλύτερη αύξηση του μεριδίου αγοράς τους» (Felipe & Kumar, 2011: 3-4).

19. Το ζήτημα της μεταβολής των εξαγωγών απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση που δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου.

20. Όπως υποστηρίζει η Τράπεζα της Ελλάδος (2012β: 98), το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων «παρουσιάζει πτωτική τάση διαχρονικά», επομένως η συμβολή του «στη χρηματοδότηση του ελλείμματος αγαθών και υπηρεσιών αναμένεται ότι θα συνεχίσει να μειώνεται». Σύμφωνα, ωστόσο, με τα

Σχήμα 10: Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (% ΑΕΠ) Γερμανίας, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (1960-2015)

Πηγή: AMECO

Επομένως, η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκδηλώνεται σε ένα περιβάλλον αυξανόμενων ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, τα οποία οφείλονται κατά κύριο λόγο στο έλλειμμα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας εντός του πλαισίου της ΕΕ-ΟΝΕ – ενώ είναι η κρίση-ύφεση με την επακόλουθη μείωση των εισαγωγών που περιστέλλει αυτά τα ελλείμματα. Λαμβάνοντας υπόψη μας ότι «μια χώρα, η οποία έχει διαρκή ελλείμματα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών, αργά ή γρήγορα θα γίνει χώρα-οφειλέτης», ενώ αντίθετα «μια χώρα με διαρκή πλεονάσματα θα γίνει χώρα-πιστωτής» (Αντζουλάτος, 2011: 73), μπορούμε καταρχήν να αντιληφθούμε ότι η αναγωγή της υπερχρέωσης –και τελικώς χρεοκοπίας– της ελληνικής οικονομίας στο δημόσιο χρέος αποτελεί μια παραπλανητική απλούστευση.

Το ίδιο παραπλανητική είναι η αναγωγή της οικονομικής κρίσης στο δημόσιο χρέος και για τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές ώρες (Ισπανία και Πορτογαλία): «Τα

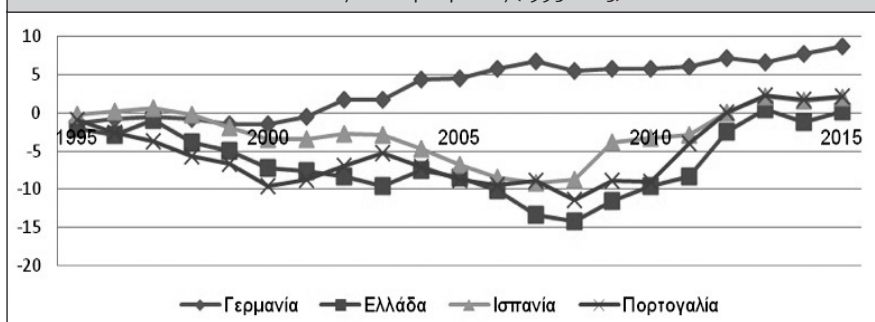
ελλείμματα στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών [Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας] λίγο είχαν να κάνουν με το δημόσιο τομέα των χωρών της περιφέρειας, ο οποίος δεν δημιουργούσε συστηματικά χρηματοοικονομικά ελλείμματα, αν και έχει επανειλημμένα περιγραφεί ως άσωτος και αναποτελεσματικός» (Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010: 51, σχετικά και 45).

Το Σχήμα 10 αποτυπώνει την εκτίναξη, μετά το 2000, του πλεονάσματος στο γερμανικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Αντίστοιχα στο ίδιο σχήμα βλέπουμε ότι, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, κοινό παρονομαστή αποτελεί η σταθερή και εντυπωσιακή αύξηση των ελλειμμάτων στα ισοζύγια τρεχουσών συναλλαγών των νοτιοευρωπαϊκών χωρών (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1990, δηλαδή στις συνθήκες της εμβάθυνσης του πλαισίου της ΕΕ-ΟΝΕ, και μέχρι την πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση-ύφεση.²¹ Στο Σχήμα 11 αποτυπώνονται οι ανάλογες συνέπειες επί του χρέους-δανεισμού των χωρών αυτών.

στοιχεία της AMECO, που παρουσιάζονται στο Σχήμα 9, το ισοζύγιο τρεχουσών μεταβιβάσεων καθίσταται αρνητικό την περίοδο 2005-12, επομένως για την περίοδο αυτή όχι μόνο μειώνεται η συμβολή του στη χρηματοδότηση του ελλείμματος αγαθών και υπηρεσιών αλλά επιβαρύνει το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

21. Είναι έξω από τους σκοπούς του παρόντος άρθρου η εξέταση των ειδικότερων παραγόντων πίσω από τα ελλείμματα αυτά των άλλων νοτιοευρωπαϊκών χωρών.

Σχήμα 11: Καθαρός δανεισμός* (% ΑΕΠ) Γερμανίας, Ελλάδας, Ισπανίας και Πορτογαλίας (1995-2015)

* Καθαρός δανεισμός = Καθαρές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών σε τρέχουσες τιμές + Καθαρό πρωτογενές εισόδημα από τον υπόλοιπο κόσμο + Καθαρές τρέχουσες μεταβιβάσεις από τον υπόλοιπο κόσμο + Καθαρές κεφαλαιακές συναλλαγές με τον υπόλοιπο κόσμο

Πηγή: AMECO

4. Ανάπτυξη με ελλείμματα τη δεκαετία του 2000 και κρίση

Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, μετά την είσοδο της χώρας στη ζώνη του ευρώ, και μέχρι την έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (2007), η ελληνική οικονομία εμφάνισε υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης. Μεταξύ 2000-2007 (σε σταθερές τιμές 2010), το καθαρό εγχώριο προϊόν αυξήθηκε κατά 29,91% (AMECO, δικόι μας υπολογισμοί). Έτσι, σύμφωνα με τον Οικονόμου (2010: 7), «από το 2006 και έπειτα το επίπεδο της ανεργίας ήταν χαμηλότερο του εκτιμώμενου φυσικού επιπέδου ανεργίας», δηλαδή του επιπέδου ανεργίας που, σε όρους της ορθόδοξης οικονομικής ανάλυσης, αντιστοιχεί στην πλήρη απασχόληση του παραγωγικού δυναμικού, επομένως στην παραγωγή του προϊόντος πλήρους απασχόλησης ή «φυσικού» ή «δυντητικού» προϊόντος (βλ. ενδεικτικά Πετράκη-Κώττη & Κώττης, 2001: 112-114). Τα παραπάνω «υποδηλώνουν υπεραπασχόληση του παραγωγικού δυναμικού» (Οικονόμου, 2010: 7). Η ίδια ωστόσο περίοδος «υπερανάπτυξης» της ελληνικής οικονομίας αντιστοιχεί σε μια περίοδο υψηλών ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών, όπως είδαμε.

Δεν πρόκειται για κάποιο οικονομικό «παράδοξο».

Την περίοδο 2000-2007, δηλαδή πριν την πρόσφατη παγκόσμια οικονομική κρίση, «[ο] ρυθμός ανάπτυξης στηρίχθηκε σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση της ζήτησης για κατανάλωση και επενδύσεις σε τομείς που δεν συμβάλλουν άμεσα στην ενίσχυση της παραγωγής εμπορεύσιμων αγαθών» (Οικονόμου, 2010: 7). Η αύξηση των εισοδημάτων στον τομέα των μη-εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών –που δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό– αύξησε τη ζήτηση εμπορεύσιμων από το εξωτερικό (Οικονόμου, 2010· Gibson, 2010) αναπαράγοντας τα υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.

Πρόκειται για αδυναμία της εγχώριας προσφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση (χαμηλή «διαρθρωτική» ανταγωνιστικότητα), η οποία και αποτελεί έκφραση των ανόμοιων δομών παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της Ελλάδας και των κύριων εμπορικών της εταίρων (Οικονομάκης κ.ά., 2014).

Πιο συγκεκριμένα μπορεί να υποστηριχτεί ότι:

Στην περίπτωση της ελληνικής οικονομίας, η αδυναμία της εγχώριας προ-

Πίνακας 2: Λόγος ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας εμπορεύσιμων* προς μη-εμπορεύσιμα** αγαθά και υπηρεσίες (σταθερές τιμές 2005)											
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
ΕΕ-27	1,072	1,058	1,041	1,031	1,028	1,019	1,026	1,039	1,019	0,977	0,992
Ελλάδα	0,866	0,797	0,777	0,716	0,695	0,693	0,666	0,648	0,661	0,689	0,601

* Γεωργία, Δασοκομία και Αλιεία, Ορυχεία και Λατομεία, Μεταποίηση, Καταλύματα και Εστιατόρια, Χρηματοπιστωτικές και Ασφαλιστικές Δραστηριότητες και Λοιπές Υπηρεσίες
 ** Ενέργεια, Κατασκευές, Αποθήκευση, Μεταφορές, Τηλεπικοινωνίες, Εμπόριο, Δημόσιος Τομέας
 Η κατάταξη των κλάδων βασίζεται στη NACE Rev. 1.1, ενώ η διάκριση μεταξύ εμπορεύσιμων και μη αγαθών και υπηρεσιών βασίζεται κυρίως στην Gibson (2010).
 Πηγή: Eurostat, δική μας επεξεργασία

σφοράς να ανταποκριθεί στην εγχώρια και εξωτερική ζήτηση αποτυπώνεται στις διαφορετικές εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης μεταξύ των εγχώρια παραχθέντων και εξαχθέντων εμπορευμάτων και των εισαγόμενων εμπορευμάτων. Τα εισαγόμενα εμπορεύματα χαρακτηρίζονται κυρίως από υψηλότερη εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης έναντι των εγχώρια παραχθέντων και εξαχθέντων (Αθανασόγλου, 2010· Gibson, 2010). Πρόκειται για μια χρόνια αδυναμία. Σύμφωνα με την Τράπεζα της Ελλάδος (2009: 147), το 2008 «η άνοδος των εξαγωγικών εισπράξεων [...] οφείλεται κυρίως στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων και μη ταξινομημένων προϊόντων», δηλαδή προϊόντων χαμηλής κατά βάση εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. «Παράλληλα, η αύξηση της δαπάνης για εισαγωγές οφείλεται κυρίως στις εισαγωγές μηχανημάτων και μέσων μεταφοράς εκτός πλοίων», δηλαδή προϊόντων κατά βάση υψηλής εισοδηματικής ελαστικότητας ζήτησης. Ανάλογη επισήμανση γίνεται από την Τράπεζα της Ελλάδος (2003: 37) για το 2002, όπου σημειώνεται ότι «είναι ακόμα λίγοι οι κλάδοι που παράγουν δυναμικά εξαγώγιμα προϊόντα, δηλαδή προϊόντα που χαρακτηρίζονται από υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης». Πρέπει να επισημανθεί ότι η «διαρθρωτική» αυτή αδυναμία της ελληνικής οικονομίας, καίτοι επιδεινώνεται με την είσοδο της χώρας στην ΕΕ και την ΟΝΕ, δεν συνδέ-

εται ειδικά με την είσοδο στην ΕΕ-ΟΝΕ. Όπως σημειώνει ο Φωτόπουλος (2010: 59), «ο όγκος των ελληνικών εξαγωγών στη διάρκεια όλης της μεταπολεμικής περιόδου συνίσταται σε πρωτογενή προϊόντα και υφάσματα / ενδύματα [...] [ενώ] τα μηχανήματα και τα μεταφορικά μέσα, τα οποία πάντα αποτελούσαν τη μερίδα του λέοντος των εξαγωγών των ΑΚΧ [Αναπτυγμένων Καπιταλιστικών Χωρών] συνιστούσαν ασήμαντο τμήμα των ελληνικών εξαγωγών». Το 2008 το μερίδιο των βιομηχανικών εξαγωγών στις συνολικές εξαγωγές της χώρας ήταν το χαμηλότερο στη ζώνη του ευρώ: 54% έναντι 77% (The World Bank, 2010: 238 κ.ε., Table 4.4). Επιπρόσθετα, «η εισαγωγική (σε σταθερές τιμές) διεύθυνση στην ελληνική μεταποίηση την περίοδο 2000-2008 παρουσίασε άνοδο, με αποτέλεσμα το 2008 να υπερβαίνει το 80% της εγχώριας φαινομενικής κατανάλωσης μεταποιημένων προϊόντων» (Αθανασόγλου, 2010: 137). Ταυτόχρονα, η υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα για τα εισαγόμενα (βιομηχανικά γενικώς) προϊόντα συνδυάζεται με χαμηλή ελαστικότητα τιμών γι' αυτά τα προϊόντα. Ως αποτέλεσμα, οι υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης συνοδεύονται από αυξανόμενες πληρωμές για εισαγωγές (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2000) και διευρυνόμενα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (Οικονομάκης, 2011· Οικονομάκης κ.ά., 2013).

Το εγχώριο προϊόν συνεπώς αυξανό-

ταν, εφόσον η αύξηση της εσωτερικής ζήτησης για μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες υπερ-αντιστάθμιζε την αύξηση της ζήτησης εμπορεύσιμων από το εξωτερικό, ωστόσο αυξανόταν με υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών (βλ. σχετικά και Ιωακείμωγλου & Μηλιός, 2005). Επομένως η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, μέσα στη δεκαετία του 2000 εντός της ΕΕ-ONE, είχε ως αποτέλεσμα η οικονομική ανάπτυξη να συνοδεύεται από υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και επομένως και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών (Οικονομάκης κ.ά., 2013).

Ο Πίνακας 2 αποτυπώνει τη σχέση εμπορεύσιμων προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία για την περίοδο 2000-2010 για την ΕΕ-27 και την Ελλάδα.

Δύο βασικές παρατηρήσεις στα στοιχεία του Πίνακα 2:

α) Ο λόγος εμπορεύσιμα προς μη εμπορεύσιμα αγαθά και υπηρεσίες είναι υψηλότερος στην ΕΕ-27 έναντι της Ελλάδας για όλη τη δεκαετία του 2000. Αυτό σημαίνει ότι για όλη την περίοδο μετά την είσοδο στη Ζώνη του Ευρώ η ελληνική οικονομία βίασε, συγκριτικά περισσότερο έναντι του συνόλου της ΕΕ-27, την ανάπτυξή της στην ανάπτυξη των παραγωγικών κλάδων που δεν εκτίθενται στον διεθνή ανταγωνισμό. Επομένως η κατεύθυνση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας δεν προϋπέθετε και δεν οδήγησε σε βελτίωση της ανταγωνιστικής της θέσης στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

β) Την περίοδο 2000-2010 ο λόγος εμπορεύσιμα προς μη εμπορεύσιμα είναι για την Ελλάδα αρκετά έως πολύ κάτω της μονάδας. Δηλαδή για όλη την περίοδο η κυρίαρχη τάση στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας είναι η ανάπτυξη να βασίζεται πρωτίστως στην παραγωγή μη εμπορεύσιμων έναντι εμπορεύσιμων αγαθών και υπηρεσιών.

Η σημαντικότερη μείωση στο κόστος του εγχώριου δανεισμού τη δεκαετία του 2000 αποτέλεσε τη βύση αναπαρα-

γωγής αυτού του τύπου ανάπτυξης (βλ. και Pelagidis, 2010) που βασίστηκε στον «υπερκαταναλωτισμό», εκδηλώνόμενο κυρίως ως «ισχυρή ροπή προς κατανάλωση εισαγόμενων αγαθών» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2011: 22). Η μείωση αυτή στο κόστος δανεισμού ήταν το αποτέλεσμα «της ενιαίας νομισματικής πολιτικής, η οποία εκ των πραγμάτων ήταν για την Ελλάδα περισσότερο χαλαρή από ότι ήταν για τις περισσότερες χώρες της ζώνης του ευρώ, λόγω της διαφοράς πληθωρισμού, που συνεπάγεται χαμηλότερα πραγματικά επιτόκια» (Οικονόμου, 2010: 8· βλ. και Μηλιός, 2011). Ο «υπερκαταναλωτισμός» εισαγόμενων αγαθών συναρτάται με τον «έντονα καταναλωτικό τύπο της ελληνικής οικονομίας» και συνακόλουθα με το χαμηλό επίπεδο των εγχώριων αποταμιεύσεων, όπως επισημάναμε (βλ. επίσης Οικονομάκης κ.ά., 2013· Οικονομάκης κ.ά., 2014).

Πρέπει να σημειωθεί ότι η κάλυψη του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών θα πρέπει να χρηματοδοτηθεί με ισόποση καθαρή εισροή κεφαλαίων.

Πριν την κρίση, ο κύριος όγκος του ελλείμματος στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της ελληνικής οικονομίας χρηματοδοτείτο από τις χρηματικές εισροές που «καταγράφονται στο ισοζύγιο χρηματοοικονομικών συναλλαγών», καθώς «συνήθως ένα μικρό μέρος χρηματοδοτείται από τις καθαρές μονομερείς μεταβιβάσεις κεφαλαίου» οι οποίες κυρίως περιλαμβάνουν μεταβιβάσεις από την ΕΕ (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012: 103). Πιο συγκεκριμένα, μέσα στη δεκαετία του 2000, και πριν την κρίση, οι εισροές αυτές αφορούσαν κυρίως ομόλογα που δημιουργούν χρέος και όχι άμεσες ξένες επενδύσεις που δημιουργούν αναπτυξιακή δυναμική (βλ. Τράπεζα της Ελλάδος, 2010· Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010).²²

Η ανάπτυξη με διευρυνόμενα ελλείμ-

22. Ανάλογη ήταν η σύνθεση της κάλυψης των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών των άλλων περιφερειακών χωρών της ΕΕ (Ισπανίας και Πορτογαλίας) (βλ. Λαπαβίτσας κ.ο.ε., 2010).

ματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών φτάνει στα όρια της το 2007 (βλ. Οικονόμου, 2010), οπότε η έναρξη της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης άρχισε να μπλοκάρει αυτόν τον τύπο ανάπτυξης που οδηγούσε και βασιζόταν στον υπερδανεισμό. Στη συγκυρία της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, καθώς «η ΧΠ [χρηματοπιστωτική] σφαίρα εισήλθε σε μια διαδικασία επαναξιολόγησης των πιστωτικών κινδύνων [...] η μεταφορά “αποταμιεύσεων” από το ευρωπαϊκό “κέντρο” στην ευρωπαϊκή “περιφέρεια” ανακόπηκε απότομα» (Μηλιός, 2011). Έτσι, «την τριετία 2009-2011 που εξελίσσεται η κρίση χρέους στην Ελλάδα η χρηματοδότηση, λόγω αδυναμίας πρόσβασης στις διεθνείς κεφαλαιαγορές με τα υψηλά spreads των ελληνικών ομολόγων, πλέον γίνεται από τον επίσημο δανεισμό του μηχανισμού στήριξης [...] ενώ οι ξένοι κάτοχοι ελληνικών ομολόγων μειώνουν πλέον σημαντικά τις θέσεις τους» (Τράπεζα της Ελλάδος, 2012β: 105-109).

Επομένως, η ελληνική οικονομία βρέθηκε σε καθεστώς εξάρτησης από το «Μηχανισμό Στήριξης», καθώς ο υπερδανεισμός από τις διεθνείς κεφαλαιαγορές δεν μπορούσε να συνεχιστεί. Και υπό αυτήν την έννοια τα «Μνημόνια» (όπως και η κρίση) δεν αφορούν κυρίως στο δημόσιο χρέος αλλά στο πρόβλημα ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ-ΟΝΕ στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (Οικονομάκης κ.ά., 2013· Οικονομάκης κ.ά., 2014).

Επίλογος: Η κρίση «ανισομετρίας» και το αίτημα της επαναστατικής ανατροπής

Από την προηγηθείσα ανάλυση συνάγεται ότι η παρούσα κρίση της ελληνικής οικονομίας δεν μπορεί να ερμηνευτεί ούτε ως κρίση αναγόμενη στην επενέργεια του μαρξικού «νόμου»²³ ούτε ως

«κρίση δημόσιου χρέους». Αντιθέτως, εμφανίζεται ως κρίση συναρτώμενη με τη χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, δηλαδή αναγόμενη στην υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού στην «μπεριαλιστική αλυσίδα» της ΕΕ-ΟΝΕ (κρίση «ανισομετρίας») – η οποία αγνοείται και από τις δυο αυτές κατευθύνσεις ερμηνείας. Η κρίση εκδηλώνεται με το σπάσιμο της «φούσκας» «υπερ-ανάπτυξης» μέσα στη δεκαετία του 2000 υπό τις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης.

Η υποδεέστερη θέση του ελληνικού καπιταλισμού εντός της ΕΕ-ΟΝΕ είναι αποτέλεσμα του «εξωστρεφούς» μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού. Είναι αυτό το μοντέλο που εντός της ΕΕ-ΟΝΕ οδήγησε στον τύπο ανάπτυξης που βασίζεται και αναπαράγει υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Έχουμε δείξει (Οικο-

ονομίας δεν μπορεί –πέραν άλλων– να εξηγήσει γιατί ειδικά στην ελληνική περίπτωση εκδηλώθηκε με αυτήν τη σφοδρότητα ο μαρξικός «νόμος».

23. Μια «καθαρή» ερμηνεία στη βάση του μαρξικού «νόμου» της πρόσφατης κρίσης της ελληνικής

νομάκης κ.ά., 2014· Economakis et al., 2015· Μαρκάκη & Οικονομάκης υ.δ.) ότι η ελληνική οικονομία είναι μια σχετικά «εξωστρεφής» οικονομία εντός της ΕΕ-ONE, καθώς εμφανίζει σχετικά ασθενείς εγχώριες παραγωγικές διασυνδέσεις και ταυτόχρονα υψηλή εξειδίκευση, σχετικά χαμηλό επίπεδο βιομηχανικής και τεχνολογικής ανάπτυξης (και παραγωγική δομή κυριαρχούμενη από μικρές επιχειρήσεις), «δυσμενείς» σχετικές εισοδηματικές ελαστικότητες ζήτησης, και συνεπώς σχετικά χαμηλή διεθνή ανταγωνιστικότητα, η οποία εκφράζεται από δυσμενείς όρους εμπορίου και εμπορικά ελλείμματα. Στις συνθήκες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης η ελληνική οικονομία αναδείχθηκε ως ο κατεξοχήν «αδύναμος κρίκος» της «ιμπεριαλιστικής αλυσίδας» της ΕΕ-ONE λόγω ακριβώς αυτού του «εξωστρεφούς» μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού που οδήγησε σε συστηματικές μεταφορές αξίας προς τις ιμπεριαλιστικές χώρες. Είναι αυτές οι μεταφορές αξίας που οδηγούν στα ελλείμματα στο ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών και επακόλουθα στο

ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών.²⁴ Κρίσιμη παράμετρος αυτών των μεταφορών αξίας (που απορρέει από το «εξωστρεφές» μοντέλο ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού στο πλαίσιο της ΕΕ-ONE) αναδεικνύεται η ανομοιότητα της δομής παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των χωρών της ΕΕ, και ιδίως του σκληρού πυρήνα των εμπορικών της ανταγωνιστών (Ευρωζώνη) (Οικονομάκης κ.ά., 2014). Η ανομοιότητα αυτή σημαίνει ότι η ελληνική οικονομία υφίστατο απόσπαση αξίας κυρίως μέσω της μεταβολής σε βάρος της των όρων εμπορίου (διεθνής διακλαδικός ανταγωνισμός).²⁵

Η ύφεση, που η επιβολή των Μνημονίων επέτεινε, οδηγεί, όπως είδαμε, σε ραγδαία μείωση της κερδοφορίας, εξαιτίας της ενεργοποίησης της υποκαταναλωτικής συνιστώσας της κρίσης. Αυτό το υποκαταναλωτικό υπόβαθρο δεν είναι παρά η μορφή εμφάνισης στη συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης του βαθύτερου δομικού-αναπτυξιακού προβλήματος του ελληνικού καπιταλισμού, ιδίως στη δεκαετία του 2000, όπως αυτό

24. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι: Η «ανισομετρία» στην «ιμπεριαλιστική αλυσίδα» εκδηλώνεται και «ανισόμετρα» στον κάθε κοινωνικό σχηματισμό «κρίκο». Μια πίεση στο ποσοστό κέρδους ως αποτέλεσμα του μαρξικού «νόμου» στις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες μπορεί να εκδηλωθεί ως κρισιμική πίεση με τη μορφή εμπορικών ελλειμμάτων – υπερχρέωσης, ήτοι απόσπασης υπεραξίας στη σφαίρα της κυκλοφορίας, για τις λιγότερο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες («ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση»). Η μαρξική ανάλυση αναδεικνύει το ρόλο του «εξωτερικού εμπορίου» ως μέσου αντιρρόπησης της πτωτικής τάσης του ποσοστού του κέρδους στις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, καθώς η λιγότερο αναπτυγμένη χώρα, είτε στέλνονται σε αυτήν είτε προμηθεύονται από αυτήν εμπορεύματα, «δίνει in natura [σε είδος] περισσότερη υλοποιημένη εργασία από όση παίρνει» (Μαρξ, 1978: 300). Πρόκειται για μια διαδικασία απόσπασης «πρόσθετης υπεραξίας η οποία αποκτάται μέσω του ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά μέσα από άνιση ανταλλαγή, ή ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων» (Grossmann, 1992: 172). Το ζήτημα αυτό είναι υπό μελλοντική διερεύνηση (για μια σχετική ανάλυση βλ. Οικονομάκης κ.ά., 2014).

25. Σε επόμενη μελέτη θα εξηγήσουμε αναλυτικά αυτή τη θέση.

εκφράζεται με τον τύπο ανάπτυξης που βασίζεται και αναπαράγει υψηλά ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Η ανάπτυξη αυτή έφτασε στα όριά της με το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η οικονομική ύφεση, οδηγώντας σε δραστική βελτίωση το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών αποτέλεσε μια διαδικασία βίαιης καθήλωσης της ελληνικής οικονομίας σε χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, για να μην εμφανίζει ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών της και επιπρόσθετο εξωτερικό χρέος (Οικονομάκης κ.ά., 2014).

Τα παραπάνω αναδεικνύουν τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα της αστικής στρατηγικής. Η αντιμετώπιση της παρούσας κρίσης υποκατανάλωσης απαιτεί μέτρα ενίσχυσης της ζήτησης. Όμως, τα μέτρα ενίσχυσης της ζήτησης θα επανεμφάνιζαν το πρόβλημα των ελλειμμάτων στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, δεδομένης της χαμηλής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας εντός της ΕΕ-ΟΝΕ, οδηγώντας σε ανάγκη επιπρόσθετου δανεισμού. Σε συνθήκες χρηματοδοτικής εξάρτησης από τον επίσημο δανεισμό του «Μηχανισμού Στήριξης», η όποια στρατηγική της εγχώριας αστικής τάξης και του πολιτικού της προσωπικού στην κατεύθυνση αντιμετώπισης της τρέχουσας κρίσης προϋποθέτει την έγκριση των δανειστών (Οικονομάκης κ.ά., 2013). Επομένως, και το «κεύνσιανό φάρμακο» ενίσχυσης της ζήτησης που προτάθηκε, ως «πολιτική

λύση» από τον ΣΥΡΙΖΑ πριν την υπογραφή του τρίτου «Μνημονίου», θα απαιτούσε μια τέτοια έγκριση, όπως είχαμε επισημάνει. Ωστόσο μια τέτοια έγκριση θα σήμαινε αναπαραγωγή του καθεστώτος υπερδανεισμού της ελληνικής οικονομίας (Οικονομάκης κ.ά., 2013).

Υπό συνθήκες ανομοιότητας της δομής παραγωγής-εμπορίου μεταξύ της ελληνικής οικονομίας και των χωρών της ΕΕ, και ιδίως του σκληρού πυρήνα των εμπορικών της ανταγωνιστών (Ευρωζώνη), έχει παγιωθεί μια μη αναστρέψιμη από την πολιτική υποτίμηση του νομίσματος ή τα μέτρα εμπορικής προστατευτικής πολιτικής απόσπαση αξίας (και υπεραξίας). Ειδικότερα δε η πολιτική υποτιμημένου εθνικού νομίσματος, εντός του καπιταλιστικού-ιμπεριαλιστικού πλαισίου της ΕΕ-ΟΝΕ, είναι μια αμφίβολης αποτελεσματικότητας πολιτική καθώς μπορεί να οδηγήσει σε επίταση της ιμπεριαλιστικής απόσπασης αξίας από την ελληνική οικονομία (περαιτέρω επιδείνωση των όρων εμπορίου). Επομένως, αν και το εθνικό νόμισμα παράλληλα με την έξοδο από την ΕΕ θεωρούνται καταρχήν ως αναγκαίες προϋποθέσεις εκκίνησης μιας διαδικασίας απεγκλωβισμού της ελληνικής οικονομίας από την «ανισομετρία» εντός της ΕΕ-ΟΝΕ (ως απαραίτητα συστατικά στοιχεία ενός «μεταβατικού προγράμματος»), η ανατροπή του «εξωστρεφούς» μοντέλου ανάπτυξης προϋποθέτει τη ριζική «παραγωγική ανασυγκρότηση» της ελληνικής οικονομίας. Κάτι τέτοιο, εντούτοις, απαιτεί την ανατροπή της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας του κεφαλαίου, εφόσον αυτή η εξουσία έχει ιστορικά οδηγήσει σε αυτό το μοντέλο «εξωστρεφούς» ανάπτυξης – το οποίο και αναπαράγει. Από την άποψη αυτή, στις σημερινές συνθήκες κρίσης και χρεοκοπίας του ελληνικού καπιταλισμού η (οικονομική) αμφισβήτηση του συγκεκριμένου μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης της χώρας (πρέπει να) συγκλίνει με το (επαναστατικό-ταξικό) αίτημα της ανατροπής της καπιταλιστικής εκμεταλλευτικής σχέσης και της κομμουνιστικής απελευθέρωσης. **T**

- Αθανασόγλου, Π.Π.** (2010), «Εισαγωγές: Ο ρόλος της εμπορευματικής διάρθρωσης και της εγχώριας προσφοράς», στο Οικονόμου, Γ. – Σαμπεθάι, Ι. – Συμιγιάννης Γ. (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 131-162.
- Αντζουλάτος, Α.Α.** (2011), *Κυβερνήσεις, χρηματαγορές και μακροοικονομία*, Αθήνα, Διπλογραφία.
- Ιωακείμωγλου, Η. – Μπλιός, Γ.** (2005), «Συσσώρευση κεφαλαίου και κερδοφορία στην Ελλάδα (1964-2004)», *Θέσεις*, τεύχ. 91 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 33-66.
- Λαπαβίτσας, Κ. και ομάδα εργασίας** (2010), *Η Ευρωζώνη, ανάμεσα στη λιτότητα και την αθέτηση πληρωμών*, Αθήνα, Λιβάνης.
- Λένιν, Β.Ι.** (1980), *Ο ιμπεριαλισμός ανάτατο στάδιο του καπιταλισμού*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρκάκη, Μ. – Οικονομάκης, Γ.** (υπό δημοσίευση), «Η κλαδική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και το ερώτημα της “παραγωγικής ανασυγκρότησης”»: Μια ανάλυση με τη μέθοδο εισροών-εκροών», *Ουτοπία*.
- Μαρξ, Κ.** (1978), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Γ', Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1979), *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Β', Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1982), *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος 2ο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ.** (1984) *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος 1ο, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Μαυρουδέας, Σ.Δ.** (2011), «Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Ένωση: Καπιταλιστική κρίση και ενδο-ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις», στο Βλάχου, Α. – Θεοχαράκης, Ν. – Μυλωνάκης, Δ. (επιμ.), *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, συλλογικός τόμος της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας, Αθήνα, Gutenberg, σ. 397-411.
- Μαυρουδέας, Σ.** (2014), «Η “χρηματιστικοποίηση” και η ελληνική περίπτωση», Εισήγηση στο 3ο Συνέδριο της Επιστημονικής Εταιρείας Πολιτικής Οικονομίας: *Η Ελληνική οικονομία και η πολιτική των Μνημονίων: Κατάσταση και προοπτικές*, που συνδιοργανώθηκε με το Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πατρών (14-15 Ιανουαρίου) (διαθέσιμο στο: <https://poleconom.wordpress.com/2014/01/20/%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%84%CE%BF-3%CE%BF%83%CF%85%CE%BD%CE%AD%CE%B4%CF%81%CE%B9%CE%BF-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B5%CE%B5%CF%80%CE%BF-3%CE%BF-%CF%84/>).
- Μαυρουδέας, Σ.** (2015), «Εναλλακτικά σενάρια δομικής προσαρμογής στην Ελλάδα και το πρόβλημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης», Εισήγηση στο Συνέδριο *Παραγωγική Ανασυγκρότηση της Ελλάδας: Μελετώντας το Παρελθόν Σχεδιάζουμε το Μέλλον* (27-28 Νοεμβρίου), Διοργάνωση: Τμήμα Οικονομικών ΑΠΘ, Τμήμα Οικονομικών Παν. Μακεδονίας, ΙΚΕ Δημήτρης Μπάτσος (διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/publication/292285046_Enallaktika_senaria_domikes_prosarmoges_sten_Ellada_kai_to_problema_tes_paragogikes_anasykrotetes).
- Μπλιός, Γ.** (1995), «Οικονομική κρίση και μερίδιο των μισθών στο καθαρό προϊόν: Ανάπτυξη μέσω λιτότητας», *Θέσεις*, τεύχ. 52 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος), σ. 17-31.
- Μπλιός Γ.** (2002), «Ο ελληνικός καπιταλισμός, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Αριστερά», *Θέσεις*, τεύχ. 79 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 11-21.
- Μπλιός, Γ.** (2011), «Η ελληνική κρίση ως εκδοχή της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης και της κρίσης της ΟΝΕ», Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο *Δημόσιο χρέος και πολιτικές λιτότητας στην Ευρώπη: Η απάντηση της Ευρωπαϊκής Αριστεράς*, Διοργάνωση: Κόμμα της Ευρωπαϊκής Αριστεράς, Συνασπισμός της Αριστεράς και Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς (διαθέσιμο στο: <http://www.rednotebook.gr/details.php?id=2075>).
- Μπλιός, Γ. – Δημούλης, Δ. – Οικονομάκης, Γ.** (2005), *Η θεωρία του Μαρξ για τον καπιταλισμό: Πλευρές μιας θεωρητικής και πολιτικής ρήξης*, Αθήνα, Νήσος.
- Μπλιός, Γ. – Ιωακείμωγλου, Η.** (1990), *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Αθήνα, Εξάντας.
- Οικονομάκης, Γ.** (2000), *Ιστορικοί τρόποι παραγωγής, καπιταλιστικό σύστημα και γεωργία*, Αθήνα, Ελληνικά γράμματα.
- Οικονομάκης, Γ.** (2011), «Οικονομική κρίση στην Ελλάδα και ΕΕ: Η κρίση του εξωστρεφούς μοντέλου ανάπτυξης του ελληνικού καπιταλισμού», *Ουτοπία*, τεύχ. 96 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος), σ. 79-87.
- Οικονομάκης, Γ. – Ανδρουλάκης, Γ. – Μαρκάκη, Μ.** (2013), «Μια διερεύνηση του χαρακτήρα της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας και των παραγόντων που επιδρούν στην κερδοφορία τις τελευταίες δεκαετίες», στον συλλ. τόμο του Ομίλου Μαρξιστικών Ερευνών (ΟΜΕ), *Ο μαρξισμός και η ελληνική οικονομική κρίση*, Αθήνα, Gutenberg, σ. 89-138.
- Οικονομάκης, Γ. – Μαρκάκη, Μ. – Αναστασιάδης, Α. – Παπαλεξίου, Γ.** (2010), «ΗΠΑ-Ελλάδα: Όψεις της καπιταλιστικής κρίσης», *Επαναστατική Μαρξιστική Επιθεώρηση*, Νο 1 (Νοέμβριος, Τρίτη Περίοδος), σ. 19-42.
- Οικονομάκης, Γ. – Μαρκάκη, Μ. – Ανδρουλάκης, Γ.** (2014), «Εξωστρέφεια και κρίση της ελληνικής οικονομίας», Εισήγηση στο Συνέδριο: *Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέναντι στην Ελλάδα: Επιστημονικές και πολιτικές προβληματικές*, Πάντειο Πανεπιστήμιο (17-18-19 Ιανουαρίου), Διοργάνωση: Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών Δημήτρης Μπάτσος, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών στην Οικονομική Επιστήμη του Παντείου Πανεπιστημίου, Όμιλοι Επαναστατικής Θεωρίας, Όμιλος Μαρξιστικών Ερευνών, Σύλλογος Μαρξιστικής Σκέψης «Γιάννης Κορδός» (διαθέσιμο στο: http://www.sxedio-b.gr/images/stories/pdf/praktika_panteio_17-19_01_2014.pdf).
- Οικονομάκης, Γ. – Ξενάκη, Α. –**

- Σακελλαρόπουλος, Σ.** (2006), «Άμεσες Ξένες επενδύσεις: Θεωρητική διερεύνηση και μια εμπειρική ανάλυση των τάσεων επένδυσης Ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα την περίοδο 1990-2002», στο Αγγελής, Β. – Μαρούδας, Λ. (επιμ.), *Οικονομικά συστήματα, αναπτυξιακές πολιτικές και στρατηγικές των επιχειρήσεων στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: Μελέτες προς τιμήν του Καθηγητή Στέργιου Μπαμπανάση*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου – Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 677-718.
- Οικονόμου, Γ.Ε.** (2010), «Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών: Τα συμπεράσματα της ανάλυσης και προτάσεις πολιτικής», στο Οικονόμου, Γ. – Σαμπεθάι, Ι. – Συμιγιάννης Γ. (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 3-74.
- Πετράκη-Κώττη, Α. – Κώττης, Γ.** (2001), *Μακροοικονομική θεωρία και πολιτική*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- Πρωτοβουλία Οικονομολόγων-Επιστημόνων & Πανεπιστημιακών** (2010), *Παύση πληρωμών-έξοδος από το ευρώ* (διαθέσιμο στο: <http://www.gopetition.com/petition/36271.html>).
- Σουζή, Π.** (2004), *Η θεωρία της καπιταλιστικής ανάπτυξης: Αρχές της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Σταμάτης, Γ.** (1986), «Η κρίση και οι αυταπάτες για το ξεπέρασμά της», *Θέσεις*, τεύχ. 15 (Απρίλιος-Ιούνιος), σ. 7-14.
- Σταμάτης, Γ.** (1997), *Εισαγωγή στην πολιτική οικονομία*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2000), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 1999*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2003) *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2002*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2009), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2008*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2010), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2009*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2011), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2010*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2012α), *Νομισματική Πολιτική 2011-2012*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2012β), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2011*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2013), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2012*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2014), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2013*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Τράπεζα της Ελλάδος** (2015), *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2014*, Αθήνα, ΤτΕ.
- Φωτόπουλος, Τ.** (2010), *Η Ελλάδα ως προτεκτοράτο της υπερεθνικής ελίτ: Η ανάγκη για άμεση έξοδο από την ΕΕ και για μια αυτοδύναμη Οικονομία*, Αθήνα, Γόρδιος.
- Cámara Izquierdo, S.** (2010), *Short and long-term dynamics of the U.S. profit rate in the context of the current crisis*, Paper to be presented at the Congrès Marx International VI "Crises, Révoltes, Utopies" 22-25 September, Université de Paris-Ouest-Nanterre-La Défense, France (διαθέσιμο στο: http://actuelmarx.u-paris10.fr/cm6/com/MI6_Eco_CamaraIzquierdo_Sergio.pdf).
- Duménil, G. – Lévy, D.** (1993) *The Economics of the Profit Rate*, Aldershot UK & Vermont USA, Edward Elgar.
- Duménil, G. – Lévy, D.** (2002) "The Profit Rate: Where and how much did it Fall? Did it Recover? (USA 1948-2000)", *Review of Radical Political Economics*, vol. 34, no. 4, p. 437-461.
- Economakis, G. – Anastasiadis, A. – Markaki, M.** (2010), "US Economic Performance from 1929 to 2008 in Terms of the Marxian Theory of Crises, with Some Notes on the Recent Financial Crisis", *Critique*, vol. 38, no. 3 (August), p. 461-483.
- Economakis, G. – Markaki, M. – Anastasiadis, A.** (2015), "Structural Analysis of the Greek Economy", *Review of Radical Political Economics*, vol. 47 (3), p. 424-445, DOI: 10.1177/0486613414542779.
- Felipe, J. – Kumar, U.** (2011), "Unit Labour Costs in the Eurozone: The Competitiveness Debate Again", *Working Paper, 651 – Levy Economics Institute of Bard College* (διαθέσιμο στο: http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_651.pdf).
- Gibson, H.D.** (2010), «Ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τομέα την περίοδο 1995-2003», στο Οικονόμου, Γ. – Σαμπεθάι, Ι. – Συμιγιάννης Γ. (επιμ.), *Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών της Ελλάδος: Αιτίες ανισορροπιών και προτάσεις πολιτικής*, Αθήνα, Τράπεζα της Ελλάδος, σ. 335-364.
- Grossmann, H.** (1992), *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System: Being also a theory of crises*, London, Pluto Press.
- Laibman, D.** (2010), "Capitalism, Crisis, Renewal: Some Conceptual Excavations", *Science & Society*, vol. 74, no. 3 (July), p. 380-394.
- Maniatis, Th. – Passas, C.** (2015), "The Law of the Falling Rate of Profit in the Post-war Greek Economy", in Mavroudeas, S. (ed.), *Greek capitalism in crisis: Marxist Analyses*, London, Routledge, p. 105-129.
- Pelagidis, Th.** (2010), *The Greek Paradox of Falling Competitiveness and Weak Institutions in a High GDP Growth Rate Context (1995-2008)*, GreeSE Paper No 38 (August): Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe – LSE (διαθέσιμο στο: http://eprints.lse.ac.uk/29098/1/GreeSE_No38.pdf).
- Shaikh, A. – Tonak, E.A.** (1994), *Measuring the Wealth of Nations*, Cambridge, Cambridge University Press.
- The World Bank** (2010), *World Development Indicators*, Washington, D.C, World Bank.

On line πηγές

- AMECO: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/SelectSerie.cfm.
- Eurostat: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.
- OECD. Stat Extracts: <http://stats.oecd.org/>.